

PAPER DETAILS

TITLE: Kürtlerin Kökenine Dair Rivayetlerin Kelâmî Yorumu -el-Kuleynî, Seyh Saduk ve Ismail Hakki
Bursevî Örneği-

AUTHORS: Mustafa AKMAN

PAGES: 1200-1237

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/2423829>

KÜRTLERİN KÖKENİNE DAİR RİVAYETLERİN KELÂMÎ YORUMU -EL-KULEYNÎ, ŞEYH SADUK VE İSMAİL HAKKI BURSEVÎ ÖRNEĞİ-

Mustafa AKMAN

Hakkari Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Kelam ve Mezhepler Tarihi,
makman64@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-6675-1315>

Article Types / Makale Türü: Research Article / Araştırma Makalesi

Received / Makale Geliş Tarihi: 12/05//2022 **Accepted / Kabul Tarihi:** 26/12/2022

<https://doi.org/10.26791/sarkiat.1115677>

KÜRTLERİN KÖKENİNE DAİR RİVAYETLERİN KELÂMÎ YORUMU -EL-KULEYNÎ, ŞEYH SADUK VE İSMAİL HAKKI BURSEVÎ ÖRNEĞİ-

ÖZ

Kürtler de öteki bütün ırklar gibi insan popülasyonunun bir unsurudur. Hal böyleyken bazı dinî nitelikli eserlerde onların, cinlerin ortada görünen nesli oldukları ifade edilmektedir. Buna göre cinler, Hz. Süleyman'ın bazı cariyeleriyle cinsel ilişkiye girmiş ve bu cariyelerden doğan nesiller çoğalınca yeryüzünü ifsat etmişlerdir. Hz. Süleyman da “onları dağlara sürün” demiştir. Bunlara, “dağlara sürülenler” anlamına gelen Kürt denilmesinin nedeni budur. el-Kuleynî, el-Mes'ûdî, Şeyh Saduk, Ragıb el-İsfahânî ve İsmail Hakkı Bursevî gibi yazarların daha başka iddialarına göre Hz. İbrahim'in ateşte yakılması fikrini ortaya atan kimseler Kürt asıllıymış. Bunlar, cin neslinden olmaları hasebiyle kendilerinden kız da alınmaz imiş.

Yüzyıllarca sanki öyleymiş gibi kuşaktan kuşağa aktarılan bu iddia, maalesef dinî mahiyeti olan eserlerde de aktarıla gelmiş ve dolayısıyla kimi zaman ve yerde Şîî Kuleynî'nin takipçilerinde olduğu gibi bir inanç ve yanı sıra Sünnî ve Sûfî Bursevî'de zirve yapan nefret duygularına da neden olabilmektedir. İleri sürülen iddialar ve bu iddialardan mütevellit ortaya çıkan fiilî duruma binaen konu öncelikle yaratılış ve sonra da muaşeret olarak kelâm ilminin ilgi alanına girmiştir. Şüphesiz insan nev'inden bir varlık olarak Kürtler de Âdem'in neslindendir. Dolayısıyla söz konusu zevatın Kürtler hakkında ortaya koydukları bu heretik değerlendirmelerin kabulü kelâm sistemi açısından imkânsız olmasının yanı sıra insanî olarak da tasvibi olanaklı değildir.

Anahtar Kelimeler: Kelam, Kürtlerin Kökeni, Kuleynî, Şeyh Saduk, Mes'ûdî, İsmail Hakkı Bursevî.

KALAMIC INTERPRETATION OF THE RUMORS REGARDING THE ORIGIN OF THE KURDS -THE CASE OF AL-KULAYNÎ, SHEİKH SADUK AND İSMAİL HAKKI BURSAVÎ-

ABSTRACT

Kurds are dollop of the human population just like other races. Still, in some religious works, that they are the visible generation of the jinn. According to this hearsay, the jinn had sex with some of Solomon's concubines and when the kids born, they corrupted the earth. Solomon said, “Drive them into the mountains”. This is why they are called Kurds, meaning “those driven into the mountains”. According to other claims of writers such as al-Kuleyni, al-Mes'udi, Sheikh Saduk, Ragib al-Isfahani and Ismail Hakki Bursavi, the people who came up with the idea of burning Abraham in fire were of Kurdish origin. Since they are descended from jinn, girls are not allowed to marry from their people.

This allegation, has unfortunately been cited in works of a religious nature. In the followers of Shi-ite Kuleyni, as well as Sunni and Sufi Bursavi. Based on these claims, the subject firstly comes into the field of kalam as creation and then as behavior. Undoubtedly, the Kurds, as human beings, are also descendants of Adam. Therefore these heretical evaluations' conceding about people of the Kurds is not only impossible in terms of the kalam system, but also not humanly acceptable.

Keywords: Theology, The Origin of the Kurds, al-Kulayni, Sheikh Saduk, Mes'udi, İsmail Hakkı Bursavi.

GİRİŞ

Tarihsel süreçte insanlar; kökenlerinin nereye ve kimlere dayandığını, yaşadıkları kültürü, dinlerinin ve geleneklerinin irtibat ve kaynağını, toplumsal bağlarının gerisini hep merak edip sorgulamışlardır. Bu meraklarını ise ilk etapta mitler, destanlar ve efsanelerle gidermeye çalışmışlardır. Zamanla söz konusu arayış, profesyonel bir mecraya taşınmış, böylece geçerli ve güvenilir tespitlere ulaşılmaya çalışılmıştır. Bilineceği üzere ulus ve kimlik tanım ve kültürü, çoğu zaman nesiller arası aktararak gelen *anlatıların* ürünüdür. Bir ulusun gelişimi ve kökeni hakkında aktarılan *anlatılar*; kim olduğunuza, nereden geldiğinize, nasıl bir araya geldiğinize ve hangi ilişkiler ağında olduğunuza dair ortak bir anlayış sağlamaktadır.¹

Buradan baktığımızda milliyetçilik/ ırkçılık kadar tarihe ihtiyaç duyan başka bir ideolojinin olmadığını görmekteyiz. Mamafih tarih, aynı zamanda milliyetçiliğin en zayıf noktasıdır da. Nitekim tarihin milliyetçiler tarafından inşa edilmesine yönelik yorumlar iki önemli temele dayanır. İlki milliyetçilerin kendi tarihlerini çarpıtmalarıdır. İkincisi ırk tarihinin bu şekilde çarpıtılması, milliyetçi ideoloji için elzemdır. Bu itibarla milliyetçilik çalışmalarında “tarih” her zaman önemli bir aparat olmuştur. Ancak milliyetçiliğin problemleri bunlarla sınırlı değildir. Etki tepki prensibinden hareketle bunun aynı zamanda karşıtlarını da doğuruyor olması sorunsalı bulunmaktadır. Nitekim 19. ve 20. yüzyılda İslam coğrafyasında öncelikle dilendirilen Türk etnisitesi ve Türk tarihine, diline, kültürüne artan vurgusuyla Türk milliyetçiliğine bir tepki olarak farklı milliyetçilikler ortaya çıkması kaçınılmaz olmuştur.²

Filhakika Osmanlı İmparatorluğunun içinde bulunduğu siyasî, kültürel ve ekonomik sıkıntıları aşmak için Osmanlıcılık ve İslamcılık gibi ileri sürülen çeşitli “kurtuluş programları”nın başarısız olması sonucu Türkçülüğün devlet politikası halini alması ile bir tepki hareketi olarak Arap, Fars ve Kürt gibi diğer etnik unsurlar arasında da milliyetçilik düşüncesi kendine yer buldu. Bundan mütevellit modern anlamıyla ilk olarak 20. yüzyıl başlarında farklı nedenlerle İstanbul’da bulunan az sayıda Kürt aydını arasında yeşeren Kürt milliyetçiliği de bu zeminde neşvünema bulmuş, kendi çapında etkiler bırakmıştır.³

Ne var ki az sayıdaki bu zevatin aksine hem tarihin genel sürecinde Kürt milletinde etnik bir duygu ve fikir kabarması olmaması hem de muhtemelen bu nedenle çok sayıda Kürt kökenli aydın ve alimin yayılan ırk temelli yapı ve fikirlere mesafe koyması sebebiyle söz konusu azınlığın etkisinin Arnavut ve diğer etnik yapılara göre zayıf kaldığı da bilinmektedir. Kürtler, bu dönemlerde kavmiyetçilik yapmadıkları gibi İslam Ümmetini oluşturan diğer ırkların hem dinî nasları tahrif edercesine ortaya koydukları “dinî zeminden nemalanan” ideolojilerine karşı durmaya çalışmış hem de ümmet birliğini ve geleceğini teminat altına almaya gayret etmişlerdir.⁴ Elbette burada Kürtlerin İslam ümmetinin neferleri olarak söz konusu yaklaşımlarıyla basiret, feraset ve şuur sergiledikleri açıktır.

Ancak -son dönemlerde dinî zeminden hareket etmeyen bazı çevrelerin ortaya koyduğu faaliyetler bir kenara konulursa ki buradaki tespit ve değerlendirmelerimizle onlardan nicelik ve nitelik olarak çok daha geniş olan “dini bütün camiayı” kast ettiğimiz izahtan varestedir- Kürtlerin İslâm’ı kabul etmelerinden bu yana mütemadiyen devam eden bu tutumlarına karşın din kardeşi diye kucak açıp isârda bulundukları öteki ırklara mensup “şöhreti aklından fazla” ve “itibarları beyinlerinden büyük” kimi zatlar, muhtemelen ilgili dönemdeki siyasî ortam, sosyoloji ve ilişkilerden mütevellit birtakım rivayetler uydurarak bunların üzerinden Kürtlere yönelik karalayıcı ve dışlayıcı bir konsept oluşturmaya çalışmışlardır. Elbette Kürtlerin bu zevata ve çevrelere, muadili bir pozisyon ile muamele etmek yerine İslâm’ın muhabbet, uhuvvet, meveddet, merhamet ve adaletiyle davranmaları; ihlas, emniyet ve müsamaha ile karşılık vermeleri evladır ve zaten

1 Engin Korkmaz, *1914-1924 Yılları Arasında Hakkâri’deki Nasturi Olayları Sosyo-Politik bir Analiz* (Van: Peywend Yayınları, 2021), 55), 109.

2 Bkz. Abbas Vali, *Kürt Tarihi Kimliği ve Siyaseti Kuramsal Bir Yaklaşım*, çev. İbrahim Bingöl (İstanbul: Avesta Yayınları, 2013), 13-14, 40, 44.

3 Bkz. İsmail Aydoğdu, *Ehmedê Xanî’nin Kürt Milliyetçiliğine Etkileri*, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi (Van, 2018), 1, 13, 23, 42, 69, 71, 89.

4 Said Nursî, Babanzâde İsmail Hakkı ve Ahmed Naim, Şemdinanlı Seyyid Abdülkadir, Diyarbakirli Ahmed Cemil, Süleymaniyeli Fethî ve Malatyalı Bedrî gibi dönemin Kürt aydın ve uleması tarafında çıkarılan neşriyatta bunu görmek mümkündür. Bkz. Enver Yalçın- İlhan Kaya- Gülşah Savaş Çakmakçı, “Osmanlı Dönemi Kürt Basın Tarihi” (İstanbul: Uluslararası Kültürel Araştırmalar Merkezi (UKAM) Yayınları 2015), 7, 17.

hep öyle de olagelmıştır. Zira ayette “*Rahman’ın has kulları, yeryüzünde vakarlı bir tevazu ile yürürler ve dar kafalı ve nobran kimselerle karşılaştıklarında “Selam” der geçerler.*” ve “*Onlar, boş söz duydukları zaman ondan yüz çevirip “Bizim işlerimiz bize, sizin işleriniz size. Size selam olsun! Biz, cahillere itibar etmeyiz!” der (geçer)ler.*”⁵ denilmektedir.

Burada hem ortaya çıkan söz konusu yeni konseptin hem de efsanevî/ folklorik, kültürel ve dinî diye tanımlanan eserlerdeki *Kürtlerin kökenine dair rivayetlerin* tarihsel arka planına, siyasî ortamına, sosyokültürel durumuna, fırkaların ortaya çıkış amillerine, ilkelerine, hedeflerine, ilişkilerine, karşıtlarına ve iktidar mücadelesine keza ırkların tarihsel süreçte takındıkları pozisyonun sebeplerine genişçe bakmak lazımdır.⁶ Zira “Kürtlerin kökenine dair rivayetler” özelinde konu bu açıdan analiz edilmezse bu rivayetlerin anlaşılması ve *müminlerinin* tutumlarının anlamlandırılması güç olacaktır. Biz de konuyu öncelikle bu açıdan görmeye çalışacağız.

Müfessir, Müerrih, Muhaddis ve Fakih et-Taberî'nin⁷ (ö.310/923) ve onu refere eden Müerrih, Fakih ve Edip İbn Hallikân el-İrbilî'nin (ö.681/1282) beyanına⁸ göre Haccâc b. Yûsuf'un (ö.95/714), Emevî Sultanı II. Yezid'e (ö.105/724) karşı isyan eden Valî Ebû Hâlid Yezid b. Muhelleb el-Ezdi'ye (ö.102/720) karşı mücadele verdiği sıra; mümin, kafir ve mürtediyle Kürtler, Fars topraklarının tümüne hâkim durumdaydılar ve Haccâc bunların desteğinde orada katliam sergilemişti. Buna, Faslı göçmen⁹ olarak da bilinen Rukneddin Muhammed İbn Muhriz el-Vehrânî'nin (ö.575/1179), dil ve edebiyat kategorisinde yazdığı *Menâmât*'ında¹⁰ not ettiklerini de ilave ettiğimizde flu da olsa ortaya bir görüntü çıkmış gibi olmaktadır.

Şiîleri ve Sûfileri alayvari bir edayla tasvir eden ve dolaylı anlatımından hareketle Sünnî/Eş‘arî olduğu anlaşılan¹¹ el-Vehrânî’nin Menâmât’ını/ “Hayâl hâne” sini¹² refere eden çağdaş araştırmacılarından Enes Muhammed Şerif ed-Doskî’nin, Emevî Sultanı II. Mervân el-Himar’ın (ö.132/750) annesinin Kürt bir cariyeye olmasından hareketle yaptığı yoruma göre Kürtler Emevîleri taassup derecesinde seviyorlardı. Nitekim

5 Furkan 25/63; Kasas 28/55; A'raf 7/199. Bkz. Mustafa Akman, *Kur'an'da Cehalet Kavramı* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2015), 100, 135-137, 207-213.

6 Rivayetleri psikolojik, sosyolojik ve gerçekleştiği tarihî dönemin etkisinden bağımsız düşünemeyeceğimize göre tarihsel süreç açısından bir bütün olarak ele almak adına arka planını en az bu üç disiplinle daha yakından anlamaya çalışmak esas olmalıdır. Binaenaleyh bu rivayetlerin arka planını, etkisini, amaç ve diğer boyutlarını psikolojik, sosyolojik ve tarihsel disiplinlerin birleşimi -Cuma Karan'ın geliştirdiği kavram ile- Psikososyotarih merkezli bir yaklaşımla değerlendirmek elzemdir. Bkz. Karan, “Hz. Peygamber Dönemindeki Seriyyelere Psikososyotarih (PST) Açısından Bir Bakış”, *Bayburt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 13, (2021), 25.

7 Ebû Cafer Muhammed b. Cefîr et-Taberî, *Tarihu'l-umem ve'l-mülûk Tarihu't-Taberî*, haz. Ebu Suhayb el-Keremî (Amman: Beytu'l-Efkâr ed-Devliyye, 2009), 2/701, 730, 1241 (لأن الكرد كانوا قد غلبوا على عامة أرض فارس).

8 Ebu'l-Abbâs Şemseddin Ahmed İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a yân ve enbâu ebnaî'z-zaman*, thk. İhsan Abbas (Beyrut: Dâru Sadır, 1977/1397), 6/291, 407-408 (الحجاج خرج إلى الأكراد الذين غلبوا على عامة أرض فارس).

9 Bkz. Muhammed Salah, “Mevduat es-Serd fî Menâmât el-Vehrânî kiraaten Vasfiyyeten”, *Mecelletu İşkalat fî'l-luğat ve'l-Eddeb*, el-Waşıriyyisi Üniversitesi Merkezi- Tissemsilt/Cezair, 9/5, (2020), 469, 482.

10 Bkz. el-Vehrâni, *Menâmâtü'l-Vehrânî ve makâmâtuhu ve resâiluhu*, thk. İbrahim Şa'lan- Muhammed Nağş (Köln/Almanya: Menşuratu'l-Cemel, 1998), 43, 52, 55-56. علي نجيب
من نور، والبقية يمشون في ركابه. فتقدموا إلى معاوية فسلموا عليه، ثم التفتوا إلى ابنه يزيد فقالوا له: - السلام عليك يا إمام العدل، السلام عليك يا أمير المؤمنين ورحمة الله وبركاته. فنحن الله بطاعتك، وأدخلنا في شفاعتك، ورفع درجتك في الجنة كما رفعها في الدنيا. فرد عليهم ردا حافيا... فيقول يزيد بن معاوية للقاضي صدر الدين: - أوصيك بأصحابك الأكراد خيرا، فإنهم أولى بحسن تدبيرك من سائر الناس. قال: - نعم يا أمير المؤمنين، ما احتاج فيهم إلى زيادة تأكيد، هذا أنا قد وليت القضاء لجماعة منهم، أنا أعرفهم لا يعيشون إلا من اللوصصية وسرقة الحمير والبقر، ولم أفعل ذلك إلا لأنني ألزمت باستقضاء قوم لا يصلحون أن يكونوا إلا في البدو والمواخير، مثل ابن أخي اليايا وأنظاره. فلما رأيت ذلك رجعت إلى ما قيل في المثل: “ألزمت باستقضاء قوم لا يصلحون أن يكونوا إلا في البدو والمواخير، مثل ابن أخي اليايا وأنظاره.” وأنا أستغفر الله من ذلك وآتوب إليه
el-Beradi, “*el-İnziyahu'l-Acaibî es-Sahir fi Edebi'l-Menâmât ‘‘el-Menâmu’l-Kebîr lil’Vehranî Unmuzecen’’*”, *Mecelletu'l-Lughati l-Arabiiyye*, 44/21, (2019), 355; Ebu'l-Abbâs Şhabeddin Ahmed İbn Fadlullah el-Ömerî (ö.749/1349), *Mesaliku'l-ebsar fi memaliki'l-emсар*, Kitabu'l-Inşai ve'l-Mukarebeti ve'l-Hutebai (Beyrut: Dârü'l-Kutubi'l-ilmiyye, 2004/1425), 13/110; [https:// alantologia.com/page/19842/](https://alantologia.com/page/19842/)

11 Bkz. Saadly Selim, “Teşekkülatu’s-Serdi’s-Sahır ve Mekasıduhu fi “el-Menâmî’l-Kebîr” li Rukneddin el-Vehrânî”, *Cezayir Demokratik Halk Cumhuriyeti Mouloud Mammeri Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi* (2012), (فهو بـصـور الشـيعة في موقـف تـهـكـمـي) 173, “فجعل الفرقة الناجية هي فرقة الأشاعرة” Abdulrhman Challar- Abdulhadi Timurtaş, “Şahsiyyatu’l-Vehrânî fi Menâmâtü’l-Kebîyre beyne’n-nakdi ve’s-sihriyye”, *Nüşa (Şarkiyat Araştırmaları Dergisi)*, 21/53, (2021), 422; Baḥs- el-Beradî, “el-Menâmu’l-Kebîr lil’Vehrânî Unmuzecen”, 355.

12 Bkz. el-Vehrânî, *Menâmâtu'l-Vehrânî*, 43, 52-55.

İmâmlarının hutbelerinde şöyle dediği rivayet edilmiştir: *Ey Allahım Muaviye Dayı'dan ve erdemli Yezid'den razı ol.* Doskî'ye göre Kürtler, Yezid'i şöyle selamlıyorlardı: *Sana selam olsun ey adalet İmâmı. Ey Allah'ın yeryüzündeki halîfesi, selam ve bereket üzerine olsun. Allah bizi senin taatinden faydalandırsın ve bizi şefaatine nail kılsın. Dünyada yükselttiği gibi cennetteki derecenı de yükseltsin.* Yezid b. Muaviye¹³ (ö.64/683) ise Kadı Sadreddin'e şöyle diyordu: *Kürt arkadaşlarına hayırla davranmanı tavsiye ederim.* (Kuşkusuz onlar, hüsnü muameleni diğer tüm insanlardan daha çok hak ediyorlar.)¹⁴

Şimdi şayet -teyide muhtaç- bu bilgi/tespit zemininden bakacak olursak, bunun aksülameli sadedinde -dönemin muhalif hareketi- Şîî çevrelerde oluşturacağı hınç ve nefretin, zamanla senedi de olan birtakım rivayetlere dönüşerek Şîa'nın temel kaynaklarına girmiş olması muhtemeldir.¹⁵ Elbette bu, bir kavim ve çevreyle ilgili dönemsel münasebetlerden mütevellit hıncı, dinî metinlere yansıtmayı tecviz etmez ve doğrusu bu, bir itikat krizi olarak görülmelidir. Ancak Şîî geleneğin temel hadis kaynakları için muhtemel olan bu durumun, onlara münhasır olmadığı, Sünnî geleneğin temel hadis kaynaklarında da böylesi tepkisel bir yansımanın olduğu aşîkârdır. Zira bilindiği gibi hadis külliyatları dahil hiçbir eser, yazıldığı çağın siyasî, sosyal, tarihî, dinî ve kültürel yapısından soyutlanmış; yazıldıkları dönemde cârî problem veya koşullardan azade meydana getirilmiş değildir. Bu itibarla “kul” denilenin hiçbir mahsulü; ideolojiden arınmış, sade ve münhasıran dindarlık olarak görülmemelidir. Nitekim Ehlisünnet geleneğinde, Şîa'daki Kuleynî'nin karşılığı olan Buhârî, İbn-i Hacer el-Askalânî'nin (ö.852/1449) de ifade ettiği¹⁶ gibi Sahih'inin bazı bölümlerini bid'atçı diye tanımladığı muhalif fırkalara reddiye mahiyetinde oluşturmaya çalışmıştır.

Muhsin Seyda'nın tespitiyle yeniden ifade edecek olursak tarihsel kaynaklarda Kürtlerin Şam bölgesi ile ilişkilerinden açıkça bahseden rivayetler nadirdir. Ancak muahhar bazı edebiyat kitapları Kürtlerin, Muaviye (ö.60/680) ve oğlu Yezid'le ilişkisinden bahseder. Kürtlerin Emevîlerle, özellikle de Muaviye ve oğlu Yezid ile olan ilişkisini¹⁷ ve Yezid'in Kürt kadınlardan birine söylediğini anlatan el-Vehrânî'nin “Menâmât” adlı kitabı¹⁸ bunlardan biridir. Yezid, söz konusu kadı Sadreddin b. Dirbas el-Kurdî'ye “Kürt arkadaşları-

13 Kiwexî: Yezidîler, önceleri Azday'a (Xudâ) inanmaktaydılar. Daha sonraları Adî b. Musâfir adında bir şahıs, kendi inancını Yezidîler arasında yaymaya çalışmıştır. Buna göre Adî b. Musâfir, kasıtlı hareket etmiş, Azday'ı unutturmak için, Yezid b. Muaviye'yi benimsetmeye çalışmıştır. Bkz. Metin Bozan, “Şeyh Adî'siz Yezidilik: Yezidîlerin Adî b. Musâfir Algısında Yaşanan Farklılaşmalar”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 53/2 (2012), 36.

14 Bkz. Enes Muhammed Şerif ed-Doskî, *Etbau eş-Şeyh Adî b. Musâfir el-Hakkârî: mine'l-Adeviyye ile'l-Yezidiyye* (Dohûk: Matbaatu Havar, 2006), 43, 127-129. Ayrıca bkz. Hüseyin Güneş, “Emevîler Döneminde Kürtler”, *Kürtler (Tarih) -I*, Edit. A. Demircan, M. Akbaş, 1. Bsk. (İstanbul: Nida Yayıncılık, 2015), 1/101.

15 Şüphesiz burada amacımız, Şîa'nın Kürt düşmanlığı ile Yezidî sempatizanlık arasında doğrusal bir bağ kurmak değildir. Bu konuda yeterli veri bulunmadığından temkinli cümleler kurmak gerektir. Zira bu durum güçlü de olsa sonuçta bir ihtimal olarak kalmaktadır. Kaldı ki Yezidî karşıtı Kürtlerin varlığı da bir realitedir ve bunların kendilerini *Hüseyinî* olarak tarif ettikleri bilinmektedir. Ancak bu Hüseyinîliğin Yezid b. Muaviye'den çok daha sonraları ortaya çıkan Yezidîliğe mukabil olması ihtimali de bulunmaktadır. Bkz. Metin Bozan, “XVI. Asırda Yezidîler (Êzidîler)'in Dinî Statüsü Hakkındaki Tartışmalara Dair İki Belge: Mevlânâ Salih el-Kürdî'nin Bir Fetvası İle Mevlana Muhammed Berkal'î'nin Ta'likî”, *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, 12/27, (2020), 227-228, 249. “Yezidîler Müslümanları Hüseyinîler olarak adlandırmakta kendilerini de Sünnî olarak tanımlamaktadırlar.”, “Yezidîler Müslüman Kürtleri Hüseyinî (Şîi) olarak adlandırmaktadırlar.” Yaşar Kaplan, *Günümüz Yezidîliği* (İstanbul: Nûbihar Yayınları, 2013), 44, 75. Krş. Güneş, “Emevîler Döneminde Kürtler”, 1/101.

16 İbn-i Hacer, *Fethu'l-Bârî bi-Şerhi Sahih'il-Buhârî*, tahkik: M. Fuad Abdülbaki, Muhyiddin Hatîb, 2. Bsk. (Kahire: Dârur'r-Reyyan li't-Turas, 1987), 13/357. Ayrıca bkz. Ahmet Naim- Kamil Miras, *Sahih-i Buhari Muhtasarı Tecrid-i Sarih Tercemesi ve Şerhi*, 5. bsk. (Ankara: DİBY, 1983), 4/575.

17 “Emevîler dönemiyle birlikte Kürtlerin yaşadığı bölgelerde sükunetin hâkim olmaya başladığı anlaşılmaktadır. Bu durum, Muaviye b. Ebi Süfyan'ın Hz. Ali'ye nazaran Kürtlere karşı daha yumuşak bir politika izlemesinden kaynaklanıyor olmalıdır. Nitekim Muaviye'nin 50 (670) yılında bölgeye çok sayıda din adamı gönderdiği ve bunlardan ihtiyaca göre her şehre belli sayıda kişi yerleştirdiği söylenmektedir. Muaviye'nin bu politikası, Kürtler arasında Muaviye ve Yezid sevgisinin yayılmasını beraberinde getirmiştir. Aynı zamanda Emevî halifelerinden Mervân b. Muhammed'in annesinin Kürt asıllı olması, Kürtlerle bağları güçlendirmiş ve bunun neticesinde çok olmasa bile aralarında İslâm'ın yayılmasını sağlamıştır.” Güneş, “Emevîler Döneminde Kürtler”, 1/101.

18 Eser, kıyamette peşi sıra gelişen kurgusal rüyayı/olayları muhtevidir. Rüya, Vehrânî'nin kıyamette dirilerek kabirden çıkmasıyla başlar ve nice korku ve sıkıntılar ile hesap ve azap sahnelerinden sonra Vehrânî'nin insanların hakikatlerini keşfedip Havz-ı Kevser'den su içmesiyle biter. Esasen o, eserde yer verdiği olay ve şahsiyetler aracılığıyla kimi tarihî şahsiyetleri ve yaşadığı toplumu çoğunlukla dalga geçerek eleştirmek istemiştir. Zira müellif bunların dünyada işledikleri kötülüklerin hesabını verdikleri anki hallerini genelde maskara haline getirerek anlatır. Vehrânî, rüyasında geçen olayları anlatırken bu vesileyle sosyal, siyasî ve dinî düşüncelerini de aktarmış olmaktadır. Bkz. Atiyye Fatma ez-Zehrâ, “el-Vehrânî el-lâ'iz bi'l-âlemi'l-âher”, *Mecellelu*

nıza karşı iyi olmanızı tavsiye ederim.” demiştir. Ancak tarihsel açıdan *Menâmâtü'l-Vehrânî*'nin rivayetlerine itibar edilemez. Çünkü yazar burada, Sünnîler ile Şîîler arasındaki mezhep çatışması bağlamında tarihsel açıdan gerçekliği olmayan kurgusal “hayallerini” anlatmaktadır. Mamafih “Menâmâtü'l-Vehrânî”, 575/1179'da ölen yazarın yaşadığı dönemde Şam Bölgesi'ndeki sosyal hayatı yansıtmaması ve Arap İslam devletinde Kürtlerin Emevî Halifeliği ve Bilad-ı Şam ile erken dönem ilişkisine atıfta bulunması açısından önemlidir. Çoğu tarihî kaynağın belirttiği gibi Mervân II el-Hımâr'ın annesi Kürt bir cariyedir. Ancak bu kaynaklar onun döneminde (744-750) Kürt unsurunun ortaya çıkmasından bahsetmemektedirler.¹⁹ Halbuki anlatıldığı gibi ise onun, iktidarının bekası için verdiği savaşta kendisini destekleyen Kürtler, sembolik bir önem arz etmekteydi.²⁰ Dolayısıyla bu kaynakların, buna dair haberler vardysa bahsetmesi gerekirdi.

Nitekim söz konusu kaynaklar, daha sonraki asırlarda Yezidîlerin kendisine sahip çıkıp pîr kabul etmelerinden dolayı *Adî b. Müsâfir*'den (ö.557/1162) genişçe bahsetmektedirler. Sünnî bir mutasavvıf olan Adî'nin İslâmîyet'ten tamamıyla uzaklaşmış Yezidîler²¹ tarafından rehber kabul edilmesinin muhtemel sebebi, onun İslâm âlemindeki yaygın şöhretinden faydalanmak istemiş olmalarıdır. Gerek nesebi gerekse tarikat silsilesiyle ilgili rivayetlerin tamamıyla asılsız olduğunu ifade eden İbn Teymiyye (ö.728/1328), Şeyh Adî ve ona tâbi olanların takvâ sahibi kişiler olduğunu ısrarla belirtmektedir.²²

Biz de bu makalemizde güncel durumu, kendileri adına dünden bugüne ortaya konulan faaliyet, hesap ve niyetlerden bağımsız biçimde Kürtler hakkında dahası aleyhinde aktarılan rivayetler üzerinden geliştirilen söylemi, bunları aktarıp muhtevaları doğrultusunda din görünümlü ideoloji yayan kimseleri anlamaya ve yorumlamaya çalışacağız.

1. İSLÂMÎ DÖNEMDE KÜRTLER

Mezopotamya'nın en eski ve kadim halklarında biri olan Kürtlerin,²³ Ortadoğu'nun kültürel ve siyasî mücadele tarihinde payları her zaman olagelmıştır. Bunun önemine binaendir ki tarihsel süreçte Kürtler hakkında teoriye dayalı birçok efsane öne sürülmüştür. Bunun bir sebebi Kürtler²⁴ hakkındaki yazılı kay-

Kulliyeti'l-Âdâb ve'l-Luğat, Câmi'at Muhammed Haydar, 16, (2014), 420-430.

19 Muhsin Seyda, *kaynaklar bahsetmemektedirler* dese de kaynaklarda azımsanmayacak bilgiler de bulunmaktadır: Buna göre geniş ve dağınık bir coğrafyaya yayılmış olan Kürtlerin müslümanlaşma süreçlerine baktığımızda, İslam fütuhâtının ilk yıllarından itibaren, özellikle de Hz. Ömer döneminde (h.17) bütün Kürt yerleşim bölgeleri İslam hâkimiyetine geçmiştir. Ya'kûbî (ö.292/905); başta Saymara, Mâsebezan, Cebel eyaletlerinden olan Hulvan'da Kürtlerin yaşadığını ve buraların Hz. Ömer zamanında fethedildiğini zikreder. Aynı şekilde bu bölgelerin Müslümanların hâkimiyetine geçişleri ile ilgili olarak ilk tarihçilerimizden el-Ezdî (ö.334/945), “Bütün Kürt yerleşim yerleri” tabirini kullanarak Kürtlerin İslam hâkimiyetine girdiğini nakleder. *Murucu'z-Zeheb*'in müellifi Mes'udî, Kufe, Basra, Azerbaycan, Cibal, Şam bölgelerinde yaşayan Kürt aşiretlerini isimleriyle zikrettikten sonra bunlar arasında Yâkûbî mezhebinden olanların özellikle de Curkanların Hristiyan olduğu ve bunların da Musul ve Cudi dağı civarında yaşadığını, Kürtler arasında Hariciler olduğu gibi bu konuda tarafsız kalanların da olduğunu aktarır. “Bütün bunlar dünyanın göçebe halklarıyla ilgili olan bilgilerin hûlasasıdır.” sözüyle de Kürtlerin göçebe kimliklerine ayrıca vurgu yapar. Bkz. Cuma Karan, *Diyyâr-ı Bekr Bölgesinde Toplum ve Ekonomi (İslam Fethinden Hamdânîler'e Kadar/639-905)*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, (Ankara, 2019), 69; Mehmet Akbaş, “İlk İslâmî Fetihler Kürtler ve Hz. Ömer”, *Kürtler (Tarih) -I*, Edit. A. Demircan, M. Akbaş, 1. Bsk. (İstanbul: Nida Yayıncılık, 2015), 1/86.

20 Muhsin Seyda, “Lumhe an Terihi'l-Kurd fi Biladi's-Şam”, *el-Hivar Dergisi* 14/57 (Suriye/Kamışlı, 2007), 28.

21 Şüphesiz konuya dair farklı değerlendirmeler de bulunmaktadır. Ancak burada konumuz doğrudan bu olmadığından sadece farklı yaklaşımlara işaretle yetiniyoruz: “Êzidilik (Yezidilik) ismi ile ilgili tarihi referanslara ilk olarak on ikinci yüzyıldan itibaren rastlanmaktadır. Bu dönemden önce Kürdistan'da Êzidi ismi ile müsemma herhangi bir dini geleneğe rastlanmamaktadır. Bu referanslarda Musul bölgesi civarında Yezid b. Muaviye hakkında aşırı görüşlere sahip olan grupları tanımlamak için kullanılmaktadır. Bu dönemden itibaren Êzidilik esas olarak Şeyh Adî b. Müsâfir el-Hakkâri tarafından kurulan Adeviyye veya Sohbetiyye diye isimlendirilen tasavvuf hareketi ile ilişkili olarak kullanılmıştır. Birçoğu Şeyh Adî ve ardılları ile aynı döneme denk gelen Müslüman kaynaklarında açık bir şekilde Şeyh Adî, Müslüman bir sûfi ve onun kurduğu tarikat da İslami ilkelere bağlı Müslüman bir grup olarak tanıtılmaktadır.” Yaşar Kaplan, “Êzidi ve Müslüman Kürtlerin Ortak Geçmişi”, *Kürd Araştırmaları Dergisi* 3 (Mart-Mayıs/ 2020), 75-76. Ayrıca bkz. Kaplan, *Günümüz Yezidiliği*, 45; Metin Bozan, “Kürtler”, (Ankara: TDV İslâm Ansiklopedisi, 2019), EK-2/131.

22 Süleyman Uludağ, “Adî b. Müsâfir”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/381.

23 Kürt tarihine ilişkin ilk veriler için bkz. M. S. Lazarev, *Kürdistan Tarihi*, çev: İbrahim Kale (İstanbul: Avesta Yayınları, 2015), 9-13, 27-67; Martin Van Bruinessen, *Ağa, Şeyh, Devlet*, çev. Sabiha Banu Yalkut (İstanbul: İletişim Yayınları, 2015), 22-24; Kemal Burkay, *Kürtler ve Kürdistan Neolitik Çağdan 1. Dünya Savaşı'na*, 5. Bsk. (Diyarbakır: Deng Yayınları, 2011), 35-133.

24 Kürt kelimesi geçmişte yalnızca belli bir etnik grubu ve dil ailesini ifade etmek için kullanılmamış, hayvancılık, göçebelik gibi ha-

nakların eksik ya da şöyle veya böyle, şu veya bu nedenle tahrip edilmiş olmasıdır. Bu nedenle de Ortadoğu tarihi çoğu zaman müphem noktalar ve yanıltıcı tespitler barındırmaktadır. Baktığımız zaman Kürtlerin soy ve nesepleri hakkında bilgi veren ilk yazılı İslâmî kaynaklardan birinin, X. yüzyıl İslam coğrafyacılardan Mes'ûdî'nin (ö.345/956) *Murûc ez-Zeheb* isimli eserinin olduğunu görmekteyiz.

Esasen Şîî ve Mu'tezilî eğilimleriyle de bilinen²⁵ Mes'ûdî, Kürtlerin kökenleri üzerine birçok rivayet aktarmıştır. Geneli Kürtlerin Arap soyundan olduğu²⁶ tezini ortaya koyan bu rivayetlerden birine göre Kürtler; Arapların dört ana kolundan²⁷ biri olan Rebia b. Nizar b. Maad'ın soyundan gelmektedirler. Bu soydan gelen Kürtler eski zamanlarda diğerlerinden ayrılarak, 200-636 yılları arasında Suriye'de hüküm süren Hristiyan Arap hânedanı Gassanîlerle aralarında çıkan anlaşmazlıklardan dolayı ve şartların da zorlaması sebebiyle dağlara ve vadilere çekildiler. Buralarda Farslara komşu oldular. Farsçanın etkisinde kalarak da konuştukları dili (Arapçayı) terk edip unuttular. Böylece her Kürt aşireti, değişik bir Kürtçe lehçesi konuşmaya başladı. Mes'ûdî'nin aktardığı başka bir rivayete göre ise şartların zorlamasıyla su ve mer'a aramak için dağlara²⁸ çekilen Kürt topluluklar, Kürd b. Merd b. Sa'sa'a b. Hevâzin'in oğullarındandır.

Mes'ûdî'nin Kürtlerin kökenine dair aktardığı en popüler rivayetlerden biri ise Dahhâk²⁹ efsanesidir.³⁰ Bu efsaneye göre Arap mı yoksa Fars mı olduğu ihtilaflı olan Dahhâk'ın omuzlarından³¹ iki yılan çıkmış. Bu yılanlar insanların beyinleriyle beslendiği sürece Dahhâk'a zarar vermiyormuş. Bu yüzden Dahhâk/Ejidehak, Farslardan birçok insanı ona yedirmiş. İnsanlar Efridun (Ferîdun)'un öncülüğünde birleşip Dahhâk'ı yenmişler.³² Söz konusu dönemde Dahhâk'ın veziri insanlardan her gün birini kurtarıp dağlara salarmış. İşte dağlara geçen/kaçan bu zevat orada yabanileşerek çoğaldılar. Kürtlerin ataları olan bu topluluk daha sonra çeşitli gruplara ayrıldı. Mes'ûdî'nin aktardığı bu rivayetler, Kürtlerin soyunu ya Araplara ya Yahudilere ya da Farslara³³ dayandırmaktadır. Mes'ûdî Kürtler ile ilgili bu rivayetleri verdikten sonra diğer rivayetleri

yat tarzlarını benimseyen grupları kastetmek için de yaygın biçimde kullanılmıştır. Esasında İranlılar çok eskilerden beri Kürt kelimesini belli bir ırkı ifade etmek için değil, "göçebe ve gözü pek halklar" anlamında kullanmışlardır. Nitekim Ebû İshâk İbrâhîm el-İstahrî el-Fârisî (ö.346/957) de Kürt kelimesini belli bir yaşam biçimini benimsemiş topluluklar için kullanmaktadır. Nahid Kuhkişaf- İhsan Husmend, *İran: Ulusal Kimlik İnşası*, editör: Hamid Ahmedi, çev. Hakkı Uygur, 2. bsk. (İstanbul: Küre Yayınları, 2020), 251.

25 Casim Avcı, "Mes'ûdî, Ali b. Hüseyin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/353-354.

26 Krş. Murad Celalî, "Di Adata û Rusûmatnameya Mela Mehmûdê Bazîdî de: Eslê Kurdan û Zımanê Wan", *Nubihar: Kovara Çandî Hunerî Edebî*, 141, 25/21, (2017), 12-17.

27 İrfan Aycan, "Rebîa (Benî Rebîa)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34/498-499. Krş. Ahmet Mahmut el-Halil, *Suretu'l-Kurdi fî Mesadiri't-Turası'l-İslâmî*, 1. Bsk., bi'l-İştirak maa Müesseseti Sima li's-Sekafeti ve'l-Funun fî Debî (Erbil: Daru Aras li't-Tabaati ve'n-Neşr, 2012), 113-116, 121-122, 128-130.

28 "Sıradağlar üzerinde başına buyruk dolaşmakta olan (iş bilmez) Kürt boyları tek başlarına yaşamaktan hoşlanmakta ve kelime-i tevhitte başka hiçbir konuda anlaşılmayarak sürekli biçimde birbirleriyle çatışmayı ve yağmayı huy edinmiş bulunmaktadırlar." Hoca Sadeddin Efendi, *Tacü't-Tevarih*, sdl. İsmet Parmaksızoglu (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1979), 4/245, 248.

29 Eski İran mitolojisinde, Hint-İran ortak geleneğinden kalma insan vücutlu ejder veya ejder görünümüne sahip insan. Geleneksel Ön Asya folklorunda Dahhâk, tarihî ya da mitolojik bir şahsiyet olarak ortaya çıkar. Dahhâk mitosu, henüz Hint-İran kabilelerinin birbirinden ayrılmadığı dönemlerde ortaya çıkmış bir Ârî mitosudur. Greklerdeki Zeus-Typhon çekişmesinden Hindistan'da İndra ve Vritra arasındaki mücadeleye kadar bütün Ârî geleneğinde biri düzeni koruyan, diğeri yıkmaya çalışan iki mitolojik kahraman figürü benimsenmiş olup Dahhâk da düzene karşı mücadele veren gücü sembolize edenlerden biridir. Kürşat Demirci, "Dahhâk", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8/408-409.

30 Bkz. Ebû Hanîfe Ahmed ed-Dineverî (ö.282/895), *Ahbâru't-Tivâl*, 1. bsk. (Mısır: Mektebetu'l-Ezheriyye, 1330), 5-6. ed-Dineverî için bkz. Mehrdad R. Izady, *Bir El Kitabı Kürtler*, çev. Cemal Atilla, 4. Bsk. (İstanbul: Doz Yayınları, 2021), 98-101.

31 Şeref Han Bitlisi, *Şerefname Kürt Tarihi*, çev. Abdullah Yegin, 7. Bsk. (İstanbul: Nûbihâr Yayınları, 2020), 61-62; Bazıl Nikitin, *Kürtler: Sosyolojik ve Tarihî İnceleme*, çev. H. D. (İstanbul: Özgürlük Yolu Yayınları, 1976), 1/46-48; İhsan Nuri Paşa, *Kürtlerin Kökeni*, çev. M. Tayfun (İstanbul: Doz Yayınları, 1977), 46, 53, 57-62, 66, 68-69, 72, 107, 166.

32 Bkz. Muhammet Emin Zeki Beg (1880-1948), *Kürtler ve Kürdistan Tarihi: Tarihin Eski Devirlerinden Günümüze*, çev. Vahdettin İnce vd., 13. Bsk. (İstanbul: Nûbihâr Yayınları, 2021), 64-66; İbrahim S. Işık, *A'dan Z'ye Kürtler: Kişiler Kavramlar Kurumlar*, 6. Bsk. (İstanbul: Nûbihâr Yayınları, 2019), 139-140, 345-346. Krş. Ahmed Tacuddin, *el-Ekrah Tarihi Şa'b ve Kadıyyetu Vatan*, 1. Bsk. (Kahire: ed-Daru's-Sekafîyye li'n-Neşr, 2001/1421), 32-33; Vladimir Minorsky, "Kürtler", *İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: MEB Yayınları, 1997), 6/1091; Ahmet Mahmut el-Halil, *Terihu'l-Kurd fî'l-Uhudi'l-İslamiyye*, 1. Bsk. (Beyrut: Daru's-Sakî- Erbil: Daru Aras, 2013), 30-31, 34-38.

33 Kürtlerin soyları hakkında bilgi veren modern araştırmacılarından biri olan Rus şarkiyatçı Vladimir Minorsky, Kürtlerin İranî kavimlerden sayılmasını ırkî olmaktan ziyade dil ve tarih ilişkisine dayandırmaktadır. Minorsky, bu bölgede yerleşik bulunan Karduhların günümüzdeki Kürtlerin ataları olabileceğini söylemektedir. Ona göre Karduhlar ister Samîlere ister yerli bir ırka bağlı olsun, eski Karduhların işgal ettikleri bölge bugün Kürtlerin en önemli yaşam sahalarından birini oluşturmaktadır. Bu ne-

zayıf görerek onların Rebia b. Nizar soyundan yani Arap oldukları kanaatini ifade etmiştir.³⁴

Lugat, tarih ve biyografi âlimi Muhammed Murtazâ ez-Zebîdî (ö.1205/1791) de *Tâcû'l-Arûs*'ta Kürtlerin kökeni, aşiretleri, yaşadıkları yerler, önemli şahsiyetleri ve diğer bazı farklı konular hakkında şu bilgileri vermektedir:

1. Kürd b. 'Amr Müzeykîyâ'nın neslinden olmaları: İbn Hallikân'ın da Vefeyâtü'l-A'yân'da³⁵ belirttiği gibi onun neslinden olanlar acemlerin memleketlerine gittiler, orada nesilleri çoğaldığı ve Kürt olarak adlandırıldılar. Zebîdî, nesep alimlerinin bu konuda böyle bir iddiada bulunduklarını ifade etmekte ve fakat bu görüşe katılmadığını ima etmektedir.

2. İbn Kuteybe'nin (ö.276/889) *Kitâbu'l-Me'ârif* adlı eserinde rivayet edilen görüştür. İbn Kuteybe, Kürtlerin acemlerin Bivrâsef'in yemeklerinin artıklarından kalan bir nesil olduğunu ifade etmiştir. Bivrâsef, her gün kendisi için iki insanın kesilmesini emretmiş ve onların etini yemiştir. Fakat *Eryâyîl* adındaki veziri, her gün kesilmesi istenen insanlardan birisini kesmeyip Fars dağına göndermiştir. Gönderilen bu insanlar zamanla çoğalmış ve Kürt adında bir kavim ortaya çıkmıştır. Zebîdî hocalarının, bunun nesep alimlerine göre zayıf bir görüş olduğunu söylediğini belirtmektedir. O, Bivrâsef'in, Cem b. Süleymân'dan bin yıl sonra yaşamış meşhur ed-Dahhâk el-Mârî olduğunu söylemektedir. Nitekim Kürtler arasında *Newroz bayramının bu zalimden kurtuluşun gerçekleştiği gün* olduğuna dair bir kanaat bulunmaktadır.

3. Kürd b. Amr b. Rebî' neslinden olmaları: Bu görüş İbn Düreyd'e (ö.321/933) isnat edilmektedir.

4. Kürd b. Ken'ân b. Kûş b. Hâm b. Nuh'un çocukları olmaları: Bu görüşün *Nesebu'l-Ekrad* hakkında bir kitap yazan Muhammed Efendî el-Kürdî (ö.?) tarafından da kabul edildiği anlatılmaktadır. Zebîdî, Muhammed Efendî'nin bu konuda birbiriyle çelişen birçok görüş zikrettikten sonra yukarıdaki görüşü tercih ettiğini söylemektedir.

5. Rebî'a b. Nizâr soyundan gelmeleri.

6. Mudar b. Nizâr'ın soyundan gelmeleri. Zebîdî bu iki görüşü aktarırken Mes'ûdî'nin bazı kişilerin bunu iddia ettiğini ifade etmektedir.

7. Kürd b. İsfendiyâr b. Menûcehr'in neslinden olmaları: Zebîdî böyle bir görüşün Farşlılar tarafından iddia edildiğini söylemektedir.

8. Sam'ın neslinden olmaları: Zebîdî net olan Kürtlerin Farşlar gibi Sâm'ın neslinden olmalarıdır, demek ve bu görüşü kabul etmektedir.

Zebîdî, Mes'ûdî'nin "Kürtler cinlerin neslindendir" şeklinde aktardığı söz için ise, Ebu'l-Mu'in en-Nesefî'nin (ö.508/1115) *Bahru'l-Kelâm*'da³⁶ bunun batıl olduğunu ve hiçbir dayanağının olmadığını belirttiğini

denle Karduhların Kürtler ile aynı soydan olmaları görüşü XX. asrın başlarında kabul edilmiştir. Bkz. "Kürtler", 6/1089-1090; Zeki Beg, *Kürtler ve Kürdistan*, 58-64; Basîlî Nikitin, *el-Kurd: Dırâse Sosyolocıyye ve Tarihiyye*, Çevirip notlandıran: Nuri Talabanî, 3. Bsk. (Erbil: Daru Aras li-Tabaa ve'n-Neşr, 2003), 18, 33-35; Botan Amedî, *Kürtler ve Kürdistan Tarihi* (İstanbul: Fırat-Dicle Yayınları, 1991), 1/15-19, 49-50; V. Minorsky, Th. Bois, D.N. Mc Kenzie, *Kürtler ve Kürdistan*, 2. Bsk., çev. Kamuran Fıratlı (İstanbul: Doz Yayınları, 2004), 41-48; Shane Brennan, "İslâm'dan Önce Kürtler", çev. Serdar Yıldırım, *Kürtler (Tarih)* -I, Edit. A. Demircan, M. Akbaş, 1. Bsk. (İstanbul: Nida Yayıncılık, 2015), 1/53-55. Ayrıca "Kürtler Turan asıllı; Türklerle aynı soydan olduğu" tezi için bkz. M. Sadi Koçuş, *Tarihsel İnceleme Kürtlerin Kökeni ve Güneydoğu* (İstanbul: Kastaş A.Ş. Yayınları, 1990), 52-57.

34 Mesudî, *Murûc ez-Zeheb/ Altın Bozkırlar*, çev. D. Ahsen Batur (İstanbul: Selenge Yayınları, 2004), 191-192. Krş. Ekrem Cemilpaşa, *Muhtasar Kürdistan Tarihi*, 1. Bsk. (İstanbul: Avesta Yayınları, 2018), 32-33. Ayrıca bkz. İsmail Muhammed Hasaf, *Kurdistan ve'l-Meseletü'l-Kurdiyye*, 1. Bsk. (Erbil: Matbaatu Hanî (Dohûk), 2009), 20; Erşak Boladyan, *el-Ekrad fî Hukbeti'l-Hilafeti'l-Abbâsiyye fî'l-Karneyn 10-11 Miladi*, çev. el-Kesinder Keşişyan, 2. Bsk. (Beyrut: el-Farabî- Aras, 2013), 83-104; el-Halil, *Terihu'l-Kurd fî'l-Uhudi'l-İslamiyye*, 26-30.

35 İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 5/357-358.

36 Ebu'l-Muin en-Nesefî, *Bahru'l-kelâm*, tahkik: Muhammed es-Seyyid el-Bersiycî, 1. Bsk. (Amman: Daru'ı-Feth, 2014/1435), 171; Hasan b. Ebi Bekr el-Makdisi (ö.836/1432), *Ğâyetü'l-Merâm fî Şerhi Bahri'l-Kelâm*, tahkik: Abdullah Muhammed Abdullah İsmail- Muhammed es-Seyyid Ahmed Şehate, 1. Bsk. (Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li'tüTuras-el-Ceziyretü li'n-Neşri ve't-tevzi, 2012/1432), 585-586.

dile getirmektedir. Zebîdî'nin Kürtlerin, Farslar gibi Sam'ın neslinden oldukları şeklindeki görüşünün yerinde olduğunu ifade eden M. Edip Çağmar gibi biz de bu kanaatmeyiz.³⁷

Kürt etnisitesinin oluşumu hakkındaki önemli kaynaklardan biri de Şerefnâme'dir.³⁸ Yazarı Şeref Han Bitlisi'nin (ö.1012/1603) nakline göre rivayet o ki Kürtler, beyinlerinin alınıp Dahhâk (Bivrasb)'ın omuzları üzerinde oluşan kansere benzer bir çibana sürülmesi için boğazlanıp öldürülmekten kaçarak dağlara ve engin yerlere dağılan insanların soyundan gelmişlerdir.³⁹ Kürtlerin bu adla adlandırılmasının tek nedenini, aşırı cesaretlerine ve savaşıllıklarına bağlayan Şeref Han, bazı düşünürlerin "Kürtler, Allah'ın üzerinden perdeyi kaldırdığı bir cin topluluğudur" ve bazı tarihçilerin de cinlerin, Havva'nın kızlarıyla evlendiklerini, onlardan da Kürtlerin doğduğunu öne sürdüklerini de belirtmektedir.⁴⁰

Halbuki Kürtler de "İnsanlık Ailesi"nin⁴¹ öteki bütün ırkları gibi Hz. Âdem'den gelme insan popülasyonunun bir unsurudur. Hal böyleyken Şeref Han'ın da belirttiği gibi hakikaten bazı folklorik ve ayrıca efsanevî yönü ağır basan dinî eserlerde onların, cinlerin (veya hayaletlerin) ortada görünen nesli oldukları ifade edilmiştir. Zaten bunlara Kürt denilmesinin nedeni de buymuş. Yani Kürt ismi, dağlara sürülenler anlamına geliyormuş. Müslümanların erken dönemden itibaren kamplara bölünmesiyle zamanla oluşan itikâdî ve siyasî mezheplerden Sünnî ve Şîî tandanslı birçok kaynakta yer alan daha başka iddialara göre Hz. İbrahim'in ateşte yakılması fikrini ortaya atan kimseler Kürt asıllıymış.⁴² Onlar, ortada görünen (açığa çıkarılmış) cin neslinden olmaları hasebiyle kendilerinden kız da alınmaz imiş.

Kürtleri, yalnız Batı Asya'da değil, tüm dünyada çok eski zamanlardan günümüze kadar etnik çehresini korumuş ender halklardan⁴³ biri olarak değerlendiren Mikhail Semenovitch Lazarev'e (1930-2010) göre Kürtlerle ilgili ilk bilgiler 2500 yıl geriye gitmektedir. Yazar, bir etnisite olarak Kürt halkının bundan yaklaşık bin beş yüz yıl önce oluştuğunu belirtir. Ona göre Kürt halkının başlangıçtaki oluşumu ile bu oluşumu izleyen uluslaşma süreci, Kürtlerin bugün üzerinde yaşadığı aynı coğrafyada cereyan etmiştir. Bu yüzden yazar, Kürtleri Orta Doğu'nun otokton (yerli) uluslarından biri olarak görür.⁴⁴

37 M. Edip Çağmar, "Tâcu'l-'Arûs'ta Kürtler", *e-Şarkiyat Dergisi* 9/2 (2017), 788-790; Ebu'l-Feyz Murtazâ ez-Zebîdî (ö.1205/1791), *Tâcu'l-'Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs*, thk. Abdussettar Ahmed Ferrac (Kuveyt: Vizaretu'l-İ'lâm, 1971/1391), 102-106.

38 1005/1597'de Farsça yazılan "Şerefnâme, Kürt boylarının siyasî tarihinin yanı sıra kabile yapılarının ve boylar arasındaki ilişkilerin de bir tasvirini yapar. Bu bakımdan eser Doğu Anadolu ve Batı İran'ın XVI. yüzyıl siyasal, sosyal, dinî ve kültürel tarihi için en önemli kaynaklardan biridir." Osman Gazi Özgüdenli, "Şeref Han", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/548-550.

39 Şeref Han Bitlisi, *Şerefname*, 61-63.

40 Mir Şerefhan Bitlisi, *Şerefname Kürt Tarihi*, çev. İbrahim Sungur, 2. Bsk. (Van: Sitav Yayınları, 2019), 83-86.

41 Bkz. Cuma Karan, "İslâm Tarihinde Beraber Yaşama Kültürü ve Yansımaları", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 45, (2021), 18, 21-24.

42 Rivayetler ve tefsirlerin değerlendirmeleri için bkz. Haşim Özdaş, "Tefsir Kaynakları Işığında Hz. İbrâhim'in Ateşe Atıldığı Yer", *Uluslararası Hz. İbrahim (a.s.) ve Nübüvvet Sempozyumu Tebliğler Kitabı- II*, 1. Bsk. (İstanbul: Nida Yayıncılık: 2019), 484-485, 487.

43 Bitlisi'nin Kürtlerin Hz. Peygamberle irtibatına ilişkin anlattığı alayvarî/kurgusal bir rivayet şöyledir: "Kürtler'in kendi aralarında bir birlik oluşturamamasının nedeni konusunda şöyle bir rivayet anlatılır: "Muhammedi Nübüvvet'in ses ve sedası, Ahmedi (sav) peygamberliğin avaz ve çağrısı dünyanın dört bir tarafına yayıldığında, dünyadaki Sultan ve Hakanlar'ın O serve-rin itaat halkasına katılmak ve yüce İslâm Peygamberi'nin itaat örtüsü ve fermanının güvencesi altına girmek istedikleri zaman, Türkistan'ın büyük sultanlarından olan Oğuz Han Kürtler'in ileri gelenlerinden Buğduz isimli itici görünümü olan, iri cüsseli ve çirkin suratlı birisini elçi olarak talih sarayının eşiğine, iki dünyanın efendisi ve Seyyid-i Sakaleyn'e (selamların en yücesi onun üzerine olsun) gönderdi. Hazreti Muhammed (s.a.v.), çirkin suratlı bu elçiyi görünce ondan ve maiyetinden nefret etti. Ona hangi aşiret ve kabileden sorduğunu sordu. Elçi Kürt olduğunu söyleyince Peygamber şöyle buyurdu: Allah bu taifeye birlik nasip etmesin. Yoksa eğer bu kavim kendi arasında birleşirse dünya onların elleriyle ortadan kalkar." O günden sonra artık Kürtler büyük devlet ve saltanat sahibi olamadılar." Şeref Han Bitlisi, *Şerefname*, 66; Mir Şerefhan Bitlisi, *Şerefname*, 92.

44 Lazarev, *Kürdistan Tarihi*, 9, 16. Ayrıca bkz. Ahmet Mahmut el-Halil, *Terihu Eslafı'l-Kurd*, 1. bsk. (Erbil: Daru Mukıryanî, 2013), 11 vd.; Ahmet Mahmut el-Halil, *eş-Şahsiyyatu'l-Kurdiyye (dirase sosyolojiye)*, 1. bsk. (Erbil: Daru Mukıryanî, 2013), 31-44.

İlk kez Selçuklu Sultanı Sencer (ö.552/1157) tarafından coğrafi bir terim olarak kullanılan *Kürdistan*⁴⁵ sınırlarını Şeref Han Şerefname’de şu şekilde belirtir. Kürtlerin memleketi okyanustan ayrılan Hürmüz Denizi (Basra Körfezi) kıyısından başlar; bir doğru çizgi üzerinden oradan Malatya, Maraş illerinin nihayetine kadar uzanır. Böylece bu çizginin kuzey tarafını Fars, Acem Irak’ı (Güneybatı İran’daki Huzistan eyaleti) Azerbaycan, Küçük Ermenistan ve Büyük Ermenistan teşkil eder. Güneyine ise Arap Irak’ı Musul ve Diyarbakır illerinin düştüğünü belirtir.⁴⁶

Yunan ve diğer Batılı tarihçilerin anlatımlarına göre Kürtler, Medler’in varisleridir.⁴⁷ Mehrdad R. Izady’e (d.1963) göre ise uygarlığın merkezi sayılan Mezopotamya’da Sümer ve Babil uygarlıklarının oluşmasında katkısı bulunan halkların varislerinden biri de Kürtlerdir. Izady; Asur İmparatorluğu’nun⁴⁸ egemenliği altında yaşamak zorunda kalan Mezopotamya halklarından biri olan Medlerin, MÖ:700 yıllarından itibaren diğer halkların da desteklerini alarak Asur İmparatorluğunu yıkmayı başarıp MÖ:612 yılında Med İmparatorluğu’nu kurduklarını belirtir.⁴⁹ Vasilii/ Basili Petrovich Nikitin’e (1885-1960) göre ise Büyük İskender’in istilasına kadarki dönemde Perslerle ortak egemenlik içinde yaşayan Medler, bu dönemden sonra sırasıyla önce Makedon, 30-476 yılları arasında ise Doğu Roma İmparatorluğu’nun egemenliği altında dağınık, yarı federatif aşiretler biçiminde yaşamıştır.⁵⁰

Orta Çağ’da ve özellikle İslam dininin Ortadoğu’ya egemen olmasıyla birlikte Kürtler sırasıyla Emevî, Abbâsî, Safevîler ve Osmanlıların egemenliği altına girdi. Ancak tüm bu dönemlerde Kürtler bazen bağımsız bazen de otonom bir yapılanma içerisinde oldular. Burada Kürtlerin otonom mu veya bağımsız mı olacaklarını belirleyen ana etken, egemen güçle beylikler arasındaki güç dengeleri oldu. Yavuz Sultan Selim (ö.926/1520) ve Kanûnî Sultan Süleyman (ö.974/1566) gibi Osmanlı padişahları; Bey, Mir gibi unvanlarla anılan Kürt beyleriyle çeşitli anlaşmalar imzalayıp onların coğrafi hudutlarını ve içişleriyle ilgili egemenlik haklarını tanımışlardı. Buna karşılık Kürt beylikleri de savaşlarda, Osmanlı padişahlarının emri altında ve ganimette de ortak olacak şekilde savaşmayı kabul etmişlerdi.⁵¹

Öte yandan Mes‘ûdî’ye göre Kürtçe, Farsçadan etkilenmiş bir çeşit Arapçadır. Ona göre her Kürt aşireti farklı bir Kürtçe lehçesi konuşmaktadır. Şeref Han ise Mes‘ûdî’den farklı olarak Kürt topluluk ve aşiretlerini dil, gelenek ve sosyal durumları açısından dört büyük kısma ayırarak konuştukları dili müstakil bir dil

45 Kuhkişaf- Husmend, *İran: Ulusal Kimlik İnşası*, 253; Sencer, buralara “Kürtlerin yaşadığı yer” anlamında “Kürdistan” adını vermiştir. Mehmet Salih Gecit, “İslam Tarihi Kaynaklarına Göre Malazgirt Fethi Öncesi ve Sonrasında Türk-Kürt Münasebetleri”, *Uluslararası Türk Kültürü ve Medeniyeti Kongresi (TÜRKKÜM) 5-7 Eylül*, (Balıkesir 2018), 1013; ayrıca bkz. Sadeddin Efendi, *Tacü’l-Tevarih*, 4/254, 262; Şemseddin Sâmî (1850-1904), *Kâmûsü’l-â’lâm* (İstanbul: Mehran Matbaası, 1314/1896), 5/3839-3843; Izady, *Kürtler*, 109; Mehmet Akbaş, “Kürtler”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2019), EK-2/115-118; Mehmet Akbaş, “Evliya Çelebi’nin Gözüyle Kürtler ve Kürdistan”, *Mardin Artuklu Üniversitesi İlahiyat Bilimleri Fakültesi Dergisi* II/1 (2015), 45.

46 Mir Şerefhan Bitlisi, *Şerefname*, 87. Ayrıca bkz. Karan, *Diyâr-ı Bekr Bölgesinde Toplum ve Ekonomi*, 67, 72.

47 Bir kısım milliyetçi Kürt aydını, Medlerin (M.Ö. 728-550) Kürtlerin atası, Zerdüş’tün Med/Kürt, İslam’dan önce Kürtlerin Zerdüş’ti olduğunu, Kürtlerin İslam öncesi dini olarak idealize edilen Yezidiliğin Zerdüş’tiliğe dayandığını iddia etmiştir. Kürt milliyetçiliğine bağlı olarak gelişen bu iddiaların merkezinde, oluşturulmak istenen yeni Kürt ulus kimliği için şanlı bir tarih ve kadim din yaratmak vardır. Mehmet Emin Sular, “Zerdüş’tilik ve Yezidilik Bağlamında Kürtlerin İnançlarının Kökeni Problemi”, *e-Şarkiyat Dergisi* XII/29 (2020), 1458- 1459, 1469, 1472- 1473. Ayrıca bkz. Erşak Boladyan, *el-Ekrad min ‘el-karni’s-sabi’ il ‘el-karni’l-aşir el-miladi vifka el-Mesadir el-Arabiyye*, çev. Heyet, 1. Bsk. (Beyrut: Daru’l-Farabi - Aras, 2013), 116-128; Mehmet Azimli, “Anadolu’da Kürtler”, *Kürtler (Tarih) -I*, Edit. A. Demircan, M. Akbaş, 1. Bsk. (İstanbul: Nida Yayıncılık, 2015), 1/307-308; Hayreddin Kızıl, “Kürtlerin İslâm Öncesi İnançları”, *Kürtler (Toplum Din) -II*, Edit. A. Demircan, C. Abuzer, M. Bozan, 1. Bsk. (İstanbul: Nida Yayıncılık, 2015), Zerdüş’t, 2/195-196.

48 Asuriler, MÖ 2000-612 yılları arasında Mezopotamya’ya yerleşmiş, Samî ırkından yarı göçebe bir halktır. “Asur” kelimesi “Ashur” denilen bir tanrıdan gelmiştir ve bu isim de onlara Romalılarca verilmiştir. Asur sözcüğünün kökeni, Hz. İbrahim’in soyundan olan Asuri ya da Asur’a dayandırılmaktadır. Başka bir söylem ise Asur isminin Hristiyanlığın ortaya çıkmasından sonra Mezopotamya bölgesinde kullanıldığıdır. Korkmaz, *Hakkâri’deki Nasturi Olayları*, 73.

49 Izady, *Kürtler*, 55, 78. Ayrıca bkz. Ako Mihemed Mîrzadeyî, *Eski Kürt Tarihi*, çev. Mehmet Öncü (Van: Sitav Yayınları, 2020), 31-40, 44-54, 126.

50 Basili Nikitin, *el-Kurd: Dirase Sosyolojiye ve Tarihiye*, 34, 45.

51 Sultan Selim, Tebriz dönüşünde Kürt emirlerini Osmanlılara katılmaya ikna etmek için İdrîs-i Bitlisi’yi görevlendirdi. II. Abdülhamid (1876-1909) döneminde ise Kürtlerle merkezî yönetim arasındaki iş birliği daha da gelişti. Onu “Kürtlerin babası (bavê Kurdan)” olarak adlandıran aşiretler, sultanın imparatorlukta en sadık müttefikleri haline geldi. İbrahim Özcoşar, “Kürtler”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2019), EK-2/118-121.

kabul etmiştir. Şeref Han'ın ayırdığı bu dört topluluk da kendi adlarıyla anılan Kurmancî, Lorî, Kelhurî ve Goranî lehçelerini konuşurlar.⁵²

Kürtlerin dili, dini, gelenek görenekleri hakkında bilgi veren Rus şarkiyatçısı ve diplomatı Vladimir Fedorovich Minorsky'e (1877-1966) göre Farsça gibi Kürtçe de Batı İran dillerinden olmakla birlikte, Kürtçe'nin menşei Farsçadan ayrıdır. Ona göre; Farsça Güney-Batı İran dillerine mensup iken Kürtçe Kuzey-Batı İran dillerine mensuptur. Minorsky, Batı İran dillerinin Kuzey-Batı ve Güney-Batı diye birbirinden büyük farklarla ayrılmamış olmalarına rağmen Kürtçenin kendine has özellikleriyle bariz şekilde ayrılmış olduğunu dile getirir. Yazar; Kürtçe, Farsçanın yanında diğer Kuzey-Batı İran dillerinden de ayrılmış, bununla beraber bizzat Kürtçenin de birbirinden oldukça farklı şivelerinin olduğunu ve Kürtçenin ekseri şivelerinin Kurmancî tabiri ile anıldığını belirtir.⁵³

Kürtlerin değişik dinî inançlara mensup olduğu görülür. Fakat çoğunluk itibarıyla İslam'ın Sünnî yorumunun Eş'arî/Şâfiî mezhebine mensupturlar. Esasen Kürtlerin mensup oldukları dinî inançlarla ilgili bilgilerin ekseriyeti İslam sonrası döneme rastladığı için verilen bilgilerin çoğu da Şâfiîlikleriyle ilgili.⁵⁴ Kürtler içerisinde Hristiyan unsurların varlığını kabul eden görüşlerin yanında, onların Sünnîlik dışındaki Şîilik ve Haricîlik gibi diğer İslamî mezheplere de rağbet ettiklerini savunan görüşler mevcuttur. Ayrıca bazı Kürt yerleşkelerinin isimleri eski Mazdeist ıstılahları çağrıştırmaktadır. Aramî kaynakları ise Kürtlerin eski dönemlerde daha ziyade belirsiz bir putperestliğe inandıklarını göstermektedir.⁵⁵

Izady'e göre MÖ:2000 yıl boyunca Hint-Avrupa (İran) dil-kültür ve genetik öğelerinin Kürt toplumuna aşılması aynı zamanda *Aryen* dinsel uygulama ve tanrılarının da Kürt inançları arasına girmesini sağlamıştır. Yazar, bunun ardından Zerdüştlük, Yahudilik, Manilik, Hristiyanlık gibi dinlerin de Kürtler arasına girdiğini söylemektedir.⁵⁶ Günümüzde Kürtler arasında yaygın olan dinler, başta İslam olmak üzere Yezdanîlik (Melekler Mezhebi), Yarisanîlik (Ehl-i Hak- Evrensel Ruh'un İnsanları), Alevîlik, Yezidîlik, Yahudîlik, Hristiyanlık, Babaîlik ve Bahaîlik olarak bilinir. Bunların yanı sıra Kürtler üzerinde mistik sûfi tarikatların tesiri de büyüktür.⁵⁷

2. KELÂM'A GÖRE YARATILIŞ VE CİNLERLE MÜNASEBET

İnsan ve yaratılışı ehemmiyetli bir konudur. Bu nedenle yaratılış, tüm din ve felsefî akımların tartışma konusu olmuştur. Nitekim İslam'da da ilk inen vahiy, insanın yaratılışını konu edinerek başlamıştır.⁵⁸ Ne var ki Kur'an kısmen de olsa bazı tarihî malumatlar vererek insanın nasıl yaratıldığı ile değil neden yaratıldığı; insanlığın nasıl çoğaldığı ile değil neden çoğaldığı ile ilgilenirse de Müslümanlar Kur'an'ın bu perspektifine göre düşünüp düşünce ve tespit problemlerini ona göre çözeceklerine genel kabullerini daha çok rivâyetlerle ve bu rivayetlerle oluşan kültür kodlarıyla şekillendirmiştir. Rivâyetlerin ise hem israiliyattan etkilendiği hem de her dönemde ve hemen herkesçe ideolojik amaçlarla tahrip ve tahrif edildiği, ekleme çıkarmaların yapıldığı ve bağlamlarından yoksun biçimde aktarıldığı bir vakıadır. Bu nedenle Kur'an âyet-

52 Mesudî, *Altın Bozkırlar*, 191; Mir Şerefhan Bitlisi, *Şerefname*, 86.

53 Minorsky, "Kürtler", 6/1111-1112. Ayrıca bkz. Burkey, *Kürtler ve Kürdistan*, 49.

54 Bkz. İbrahim b. Atiyatullah es-Silmî, "Ulemau'l-Ekrad ve devruhumu'l-ilmî fi'l-Hicaz ebane'l-karnî's-sanî ve's-salis aşer lil-hicre- es-samin aşer el-miladi et-tasi' aşer el-miladi (Hicri İkinci ve On Üçüncü Asırlarda Kürt Alimleri ve Hicaz'daki Bilimsel Roller - Miladi on sekiz - miladi on dokuz", *Mesaliku'd-dirasati's-şer'iyye ve'l-luğaviyye ve'l-insaniyye*, Suudi Arabistan: Daru'l-Manzume, 5/ayn, (2019), 121; Tehsin Doski, "İmam Şâfiî Mezhebi ve Kürtler", çev. Hadiyah Zertürk, *Gelenekselci ve Modernist Paradigmalar Kıskaçında İmam Şâfiî* (Ankara: Araştırma Yayınları, 2014), 610, 615-621.

55 Mesudî, *Altın Bozkırlar*, 193; Minorsky, "Kürtler", 6/1110; Burkey, *Kürtler ve Kürdistan*, 118-120.

56 Izady, *Kürtler*, 245. İslâm öncesi dönemde Sâsânîler'in hâkimiyeti altında yaşayan Kürtler din olarak Zerdüştiliği (Mecûsîlik) benimsemişlerdi. Kürtler İslâmiyet'i kabul sürecine kadar Mecûsî olarak kalmaya devam ettiler. Hayreddin Kızıl, "Kürtler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2019), EK-2/128.

57 Izady, *Kürtler*, 245-297; Minorsky, "Kürtler", 6/1110; Nikitin, *Kürtler: Sosyolojik ve Tarihî İnceleme*, 2/56 vd. Ayrıca bkz. Martin Van Bruinessen, *Kürdistan Üzerine Yazılar*, çev. Nevzat Kırac, 9. Bsk. (İstanbul: İletişim Yayınları, 2015), 15-41; Martin Van Bruinessen, *Kürtlük, Türklük, Alevilik: Etnik ve Dinsel Kimlik Mücadeleleri*, çev. Hakan Yurdakul, 11. Bsk. (İstanbul: İletişim Yayınları, 2015), 11-14.

58 Mustafa Çağrı, "Yaratma", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43/324-326, 328.

lerinin yapısı/ muhtevası hakkındaki müşkülleri (ve hatta inanç problemlerini) çözmenin yolu; başta akıl ve mantık ilkeleri⁵⁹ olmak üzere Arapçanın imkân verdiği çerçevenin dışına çıkmamak, Kur'an bütünlüğünde kalmak, âyetleri bağlamından koparmamak ve hakkında konsensüs sağlanmış (mütevâtir) uygulama/açıklamalarla sınırlamak olmalıdır.

Buradan baktığımız zaman ilk insanın bir Yaratıcı tarafından yaratıldığı ve insan neslinin de ondan türediği fikrinin Yahudilik, Hristiyanlık ve İslâm'da ortak bir nokta olarak görüldüğünü anlamak mümkündür. Nitekim Allah, *"Ey insanlar! Sizi bir tek nefisten yaratan ve ondan da eşini yaratan, ikisinden birçok erkek ve kadın üretilen Rabbinize itaatsizlikten sakının."*⁶⁰ buyurarak bu durumu bize öğretmektedir. Bu konuda Hz. Peygamber de Veda Hutbesinde âyetin muhtevasıyla uyumlu biçimde *"Ey insanlar! Rabbiniz birdir, babanız birdir. Hepiniz Âdem'in çocuklarıdır."*⁶¹ diye buyurarak bizi aydınlatmıştır.

Sübût ve delâleti kat'î İslâmî referanslarla değerlendirmeler yapan Kelâm ilmine göre de her şey Allah'ın (c) bilgisi, dilemesi ve kudretiyle yaratılmıştır. Zira O'ndan başka hâlık yoktur.⁶² Nitekim kelamcılar arasında yaratıcının bir tek Allah olduğu ve ondan gayri hâlık olmadığı hususunda ittifak bulunmaktadır.⁶³ Bu vizyonla dinî meseleleri temellendirip çözmeye çalışan kelâma göre bütün insanlar Âdem'in çocuklarıdır.⁶⁴ Başka bir ifadeyle kıyamete kadarki gelecek olanlar dahil ırkı, coğrafyası, cinsiyeti ve yaşantısı değişse de insan nev'inden her kim varsa Âdem Peygamber'in neslinden gelmektedir.⁶⁵ Kaldı ki bu realite, sadece Hz. Peygamber'in ifadesi yahut daha genel anlamda dinî naslar üzerinden temellendirilecek bir hakikat olmayıp aynı zamanda akl-ı selim sahibi herkesçe de teslim edilecek bir inançtır. Zaten esas hitabı akl-ı selim sahiplerine olan Kur'an da bu perspektifle *"Ey insanlar! Şüphe yok ki, biz sizi bir erkek ve bir dişiden yarattık ve birbirinizi tanımanız için sizi boylara ve kabilelere ayırdık"*⁶⁶ diye buyurarak bizi bu konuda aydınlatmıştır.

Kelâmî açıdan insan türünün tamamına dair sabit olan kanaat böyle iken yani ırk, cinsiyet ve coğrafyası değişse de bütün insanlar, Âdem'in -kendisine ve dönemine dair tartışmalar bir yana- neslinden ve aynı sistem ve mekanizma ile vücûda gelmişken; şöhreti ve belki ilmi de olan bazı insanların mitolojik rivayetlere dayanarak veya bahane ederek Kürtlerin vücûda gelişine dair serdettikleri kanaat, insaf ve vicdana

59 Bkz. Ali Osman Ateş, "Hadislerin Değerlendirilmesinde Aklın Konumuyla İlgili Bazı Tartışmalar", *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, VII/7, (2001), 183-185.

60 Nisa 4/1. İbn Kesir (ö.774/1373) tefsirinin izah kısmında mütercimlerin: *tek nefis kavramı dolayımında tüm insanların Hz. Âdem'den gelip gelmediğine dair aktardıkları tartışmalar için bkz.* Ebu'l-Fida İsmail İbn Kesir, *Hadislerle Kur'an-ı Kerim Tefsiri*, çev. Bekir Karlığa, Bedreddin Çetiner (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1984), 2/255-260, 4/1542-1544.

61 *عن النَّبِيِّ ﷺ أَنَّهُ قَالَ: يَا أَيُّهَا النَّاسُ أَلَا إِنَّ رَبَّكُمْ وَاحِدٌ وَإِنَّ أَبَاكُمْ وَاحِدٌ أَنْتُمْ بَنُو آدَمَ وَآدَمُ مِنْ ثَرَابٍ أَلَا لَا فَضْلَ لِعَرَبِيٍّ عَلَى أَعْجَمِيٍّ وَلَا لِعَجَمِيٍّ عَلَى عَرَبِيٍّ وَلَا لَأَحْمَرَ عَلَى أَسْوَدَ وَلَا أَسْوَدَ عَلَى أَحْمَرَ إِلَّا بِالْقُوَى* Bünyamin Erul, "Vedâ Hutbesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/591-593 (Tirmizi, Tefsir, sure: 49; Ebû Dâvud, Edeb, 120). Muhammed Hamidullah (1908-2002), *İslam Peygamberi*, çev. Salih Tuğ (Ankara: Yeni Şafak Gazetesi hediyesi, 2003), 1/273- 276.

62 Bkz. En'am 6/102; Fatır 34/3.

63 Krş. Celâleddin Devvânî, *Akaid-i Adudiyye Şerhi*, çev. Mustafa Akman (Batman: Mütercim Yayınları, 2021), 65, 74, 113.

64 Tirmizi, "Menâkıb", 74. Şuabu'l-İman, 7/162, H. No: 4774.

65 Hz. Âdem'in ilk beşer/insan mı yoksa insanlığın/beşerin sembolik atası mı olduğu mevzuu tartışmalıdır. Genel ve hâkim görüş ilk insanın ve insanlığın atasının Hz. Âdem olduğu yönündedir. Ancak Hz. Âdem'in ilk defa tek başına yaratılmadığı, onunla birlikte erkek-kadın birçok insanın yaratıldığı, Âdem isminin bu insanları ifade eden sembolik bir ifade olduğu, Âl-i İmrân 3/33. âyette geçen "seçti/istafa" kelimesine dayanarak Hz. Âdem'in yaşam sürdüğü dönemde kendisiyle birlikte var olan bir topluluğun içinden elçi/resul olarak seçildiği fikri de ileri sürülmüştür. Bkz. Cahit Karaalp, "Hz. Âdem'in Yaratılışı, İnsanlığın Çoğalması ve Diğer Yaratılış Meselelerinin Kur'an Açısından Değerlendirilmesi", *Dergiabant: Abant İzzet Baysal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* IX/1 (2021), 32-33. Krş. Maşallah Turan, "İlk İnsan ve İlk Peygamberin Yaratılış Serüveni", 2. *Uluslararası Mardin Artuklu Bilimsel Araştırmalar Kongresi Sosyal ve Beşeri Bilimler Tam Metin Kitabı* (2019), 543, 550, 552. "Hz. Âdem'den önce yaratılan yedi ayrı cins olduğundan bahseden Bursevî, kibâr-ı evliyâdan bazılarının Ka'be'yi tavaf ederken bazı meçhul kimseler gördüklerini, onlardan birinin "Sen beni bilir misin? Ben senin evvel gelen ecdâdındam" dediğini, velî, "Sen dünyadan ayrılalı ne kadar oldu?" diye sorunca, "Kırk bin seneden daha fazla" diye cevap verdiğini, velî'nin "Ya devr-i Âdem'in bu kadar müddete tahammülü yoktur. Zîrâ devr-i sünbüle yedi bin senedir" şeklindeki itirâzı üzerine o kimsenin "Hangi Âdem'den suâl idersin, yakın olandan mı, uzak olandan mı?" demesi üzerine, velînin aklına "Allah Âdem'den önce yüz bin Âdem yaratmıştır" hadisinin geldiğini aktarırken hadis hakkında şu değerlendirmeyi yapmaktadır: "Ve bu mekûle hadîse gerçi ehl-i hadîs alilü'l-basar olduklarından nazar-ı sıhhatle bakmazlar. Velâkin keşfen sahihtir." Ayşe Gültekin, "İsmâil Hakkı Bursevî'nin Hadis Şerh Metodu", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 10/48 (2017), 720.

66 Hucurat 49/13.

sıgınamaktadır. Bunların, daha ileri bir hadsizlikle Kürtleri insan nev'inden görmemiş olmaları da muhtemel olmakla birlikte bütün bu kanaatlerinin backgroundunun ifade ettikleri teoriye etki ettiği muhakkaktır.

Öte yandan câhiliye Arapları ıssız çöllere, kuş uçmaz kervan geçmez bölgelere uğradıklarında veya yollarını kaybettiklerinde kötü emel sahibi cinlerin, kendilerine tecavüz edeceklerinden korkuyorlardı. Bu yüzden “bu *vadinin seyyidine* sığınıyoruz” diye sesleniyorlardı. Yine onların gûl ve si'lât⁶⁷ efsanelerinin ardında bu dişi ve erkek cinlerin insanlara tecavüz ettiğine dair inançları yatmaktadır. Kur'an'da da “istihvâ ve istihvâz” gibi kelimelerle şeytanların/ cinlerin insanlara tecavüz ettiğine dair bir değini bulunmaktadır ki bu gayet doğal karşılanmalıdır. Zira vahiy, Arapların kabulleri üzerinden muhataplarıyla diyalog kurmuştur.⁶⁸ Garip olan bu *mecazın hakikat* zannedilmesi ve şeytanların insanlarla gerçek anlamda cima ettiğine dair efsanelere Kur'an'dan delil getirilerek meşrûiyet sağlanmasıdır. Kur'an, “şeytanların ayartması”⁶⁹ ibaresiyle câhiliye inancındaki gûl, si'lât (dişi şeytan) gibi çöllerde Arapları baştan çıkarıp tecavüz eden, sonra da onların aklını alan *cin efsanesine* gönderme yapar. Anlaşıldığı kadarıyla şeytanların (daha çok gûl ve si'lât türlerinin) insanlara tecavüz ettiğine dair *câhiliye inancı*, İslâmî dönemde de yaşamaya devam etmiştir.⁷⁰ Nitekim söz konusu câhiliye inancını konu edinen bazı rivayetlere dayanarak kimisi kelâmî olan çeşitli kaynakların, cinlerin insanlara tecavüzlerinden, onlarla nikahlı karı koca/ ailevî ilişkilerinden ve bu yolla çocuk sahibi olduklarından bahsettiği görülmekte ve bazı kelamcılarının da dahil olduğu kimi zevatın, söz konusu kanaati taşımayan müminleri adeta aforoz ettikleri gözlenmektedir.

Halbuki cinlerin mahiyet ve fonksiyonları hakkındaki muhtelif tartışmalar⁷¹ bir yana onların ontolojik (genetik/biyolojik) varlıkları bakımından da insan ile cinsî ve nesil ilişkisi kurmaya müsait olmadıkları⁷² ve kelâmî açıdan bunun mümkün olmadığı, aksi yöndeki iddiaların ise temelden yoksun olduğu malumdur. Evet *en-Nuket ve'l- Uyûn* müellifi el-Maverdî'nin (ö.450/1058) Neml 27/44 tefsirindeki ifadesiyle tekrarlayacak

67 Gûl غول ç. gîylân (غيلان) cinnin erkeği; si'lât سعال (ç. si'âl سعال) ise dişisi demektir. Câhiliye Araplarının dünyası cinler, gûlyabanilerle iç içedir. Onlar varlık dünyasının yarısını cinlere tahsis etmişlerdi. Tüm hastalıklar onların işidir. Putperest Arapların cin inancının büyük ölçüde Müslümanlara intikal ettiği söylenebilir. İslâm da Arapların cinli, si'lât'li, gûl'lü terminolojisini kendi temel esaslarını anlatmak için bir “enstrüman” olarak kullanmıştır. Tıbb-ı nebevî ne kadar mahalli Arap tıbbı ise cinler ve diğer alt türleri de bir o kadar mahallidir; câhiliye Araplarının yöresel inançlarıdır. Yiyen, içen, üreyen; si'lât, gûl, şıkk, kutrub, velehân, âmir, ifrit, tecavüzcü, adar/gadâr gibi onlarca türü bulunan bu varlıklar, Arap mitolojik evren tasavvurunun devamıdır. Ne var ki ulema bu mitolojik varlıkları inkâr etmeyi küfür olarak nitelemiş; onlarla cimâyı, evlenmeyi tartışmış; cin/şeytan çıkarma (exorcism) uygulamaları yapmışlardır. Buna göre Câhiliye Araplarının cin inancı İslâm sonrasında da büyük ölçüde devam etmiş, akıl ve mantığın saf dışı olduğu, hiçbir insicam ve düzenin olmadığı bir tabiat felsefesini bize dayatmıştır. Dinin içinde kendine sağlam yer tutan birçok folklorik unsur ve mitik öge, dinin sağduyu zemininde anlaşılmasının önündeki en büyük engel durumundadır. Saadettin Merdin, *Cinler Bağlamında Teolojinin Mitolojiden Arındırılması* (Ankara Okulu Yayınları, 2020), 15-16, 115, 146-147, 214, 216, 632-633. Muhammed Tahir İbn Âşûr'a (ö.1394/1973) göre ise cinlerin varlığını ikrar etmek şartıyla onların (popüler dindarlıkta ifade edildiği gibi) başka bir boyutta hayat süren varlıklar olduğuna inanmak, İslâm itikadının esaslarından değildir. Bundan dolayı, bu türden muayyen varlıkların varlığını inkâr edenleri tekfir edemeyiz. Bkz. *Tefsir 't-Tahrîr ve't-tenvîr* (Tunis: ed-Dâru't-Tunisiyye, 1984), 29/219.

68 Cin ifadesinin Kur'an'daki kültürel kullanımını göz ardı etmemek lazımdır. Kur'an'ın birtakım cin nitelemelerinde Arapların bu kültürünün esas alındığını tahmin etmekteyiz. Bu tarz kullanım, cin ifadesinin çok yaygın şekilde kullanıldığı nüzûl ortamının kültür diliyle, bu kültürün mensuplarıyla bir nevi bilinçaltı dille konuşmaktadır. Bunun da Kur'an'ın indirdiği tarihi bağlama ve dile getirdiği olayların vuku bulduğu atmosfere uygun bir kültürel niteleme olduğu söylenebilir. Hayati Aydın, “Dinî Kaynaklar ve Kültür Bağlamında Cinleri Anlamak”, *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 21/3 (2017), 1650-1653, 1668.

69 Enam 6/71.

70 Ebû Osman el-Cahız (ö.255/869), *Kitâbu'l-Hayevân*, Havaşi: Muhammed Basıl es-Suud (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2003/1424), 3/397-408, 418-432, 439; Merdin, *Teolojinin Mitolojiden Arındırılması*, 174-175; el-Halil, *Suretu'l-Kurdi fî Mesa-diri't-Turası'l-İslâmî*, 157-203.

71 Bkz. Bedreddin eş-Şiblî, *Akamu'l-mercan fî ahkâmî'l-can*, haz. Ahmed Abdüsselam (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, ty.), 64-76; Muhammed Abduh- Muhammed Reşid Rıza, *Menâr Tefsiri Tefsiru'l Kur'ani'l Hakim* (İstanbul: Ekin Yayınları, 2014), 7/471-476, 8/280, 285,9/161-163, 13/332-334; Saffet Köse, “Cinlerle Evlilik Konusunda Hanefî Fakihî Hamid el-İmâdî'nin Teka'ku'uş'-Şenn fî nikâhi'l-cinn Adlı Eseri” *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 15 (2010), 454-455; İlyas Çelebi, “Kur'an'ı Kerim'de İnsan-Cin Münasebeti”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13-15 (1995-1997), 191, 193-194, 196; Merdin, *Teolojinin Mitolojiden Arındırılması*, 116, 172-173.

72 “Allah, size kendi cinsinizden eşler var etti.” Nahl 16/72 “Kendileri ile huzur bulasınız diye sizin için *türünüzden* eşler yaratması ve aranızda bir sevgi ve merhamet var etmesi de O'nun delillerindendir.” Rum 30/21. Ayrıca bkz. el-Makdisi, *Gâ-yetu'l-Merâm fî Şerhi Bahri'l-Kelâm*, 585-586; Köse, “Hamid el-İmâdî'nin Teka'ku'uş'-Şenn fî nikâhi'l-cinn Adlı Eseri” 455.

olursak müfessirlerin polemik⁷³ konusu yaptığı Belkıs'ın annesinin cinlerden olduğu görüşü; *cinslerin farklılığı, tabiatların ayrılığı*, her iki varlık türünün *hislerinin benzeşmemesi* dolayısıyla akıl tarafından kabul edilemez. Bu nedenle Maverdî'nin ifadesiyle: Cinler, dünyada hiçbir zaman Âdemoğullarından olan kızlarla ilişki kuramazlar. Çünkü Âdemoğulları cismanî; cinler ise rûhanîdir. Allah Teâlâ, Âdemoğullarını çamurdan, cinleri ise dumansız ateş alevinden yarattı. Böyle bir farklılık varken, bunların birbirleriyle imtizacı mümkün değildir. Bu ayrı oluşlarla birlikte bunlardan ortak bir nesil çıkması, tabîi ki imkânsız bir şeydir.⁷⁴ Kaldı ki bazı türlerin diğer türlerden meydana geldiği vehmi de batıldır. Çünkü iki farklı türden doğan “şey”, çoğunlukla ya kısır ya da nesli inkıtaa uğramıştır. Dolayısıyla o, tenasül ile bir silsilenin başı olamaz.⁷⁵

Öte yandan bu yaklaşımın tam aksi doğrultuda yorumlar da yapılmıştır. Bunlardan biri Ebû Abdillâh el-Kurtubî'dir (ö.671/1273). Kurtubî, Neml 44. âyetin tefsirinde Maverdî'nin bu tespitini de aktardıktan sonra onun aksine Belkıs'ın annesinin cin olduğunu ileri sürer. Buna bu konuda varit olan haberle birlikte aklın böyle bir şeyi imkânsız görmeyeceğini, hilkatin aslına bakılırsa, aslının su olduğunu, böyle bir şeyin de uzak bir ihtimal görülemeyeceğini ifade ederek cinlerin Âdemoğulları kızlarıyla ilişki kurmalarının mümkün olduğunu savunur. Kurtubî, Rahmân 56. ayet tefsirinde Allah Teâlâ'nın, *onlara eşlerinden önce ne bir insan ne bir cin dokunmuştur* buyruğunun bunu anlattığını söyler ve bunu şöyle izah eder: Allah Teâlâ, *hûru'l-îyn*'i, onlardan önce ne insanın ne de cinnin el değmemesi ile nitelendirmiştir. Bununla bizlere Âdemoğullarına mensup kadınlara cinlerin el değdirebileceğini öğretmiş, *hûru'l-îyn*'in ise bu kusurdan uzak ve münezzeh olduğunu bildirmiştir.⁷⁶

Burada Kurtubî'nin aklın temel ilkelerinden ve yaratılış kategorilerinin zorunlu pozisyonlarından çok, konuya dair aktarılagelen zayıf ve hatta birçoğu israiliyat kaynaklı uydurma rivayetlerden hareketle bir okuma yaptığı görülmektedir. Halbuki okuma biçiminin mutlaka/ öncelikle sübût ve delâleti kat'î naslardan hareketle yapılması icap etmektedir. Buradan baktığımız sıra ise Kur'an-ı Kerim'de insanlarla cinlerin birbirleriyle evlenebileceğine dair bir örnek veya bu anlama gelebilecek açık bir ifadenin bulunmadığını görmekteyiz.

Bu bağlamda İslam bilginlerinin bu hususta iki farklı görüş savunduklarını görmekteyiz. Birine göre insanlarla cinlerin evlilik münasebeti mümkündür. Bunlara göre yorumlanıp bu tarzda anlaşılması mümkün ayetlerin yanı sıra bu hususta *iddia sahibi birçok insanın* bulunması ve bu iddiaların *kitaplara kadar geçmesi* de onların insanlarla birleşebileceklerine delâlet etmektedir. Özetle bunlar, iddiaların şekillendirdiği yorumlarla bir sonuca gitmektedirler. Bu tarz düşünmeyen alimler ise Maverdî'nin ifadeleriyle aktardığımız biçimde düşünmektedirler.⁷⁷

Konuyu şöylece toparlayacak olursak insanlar ve cinler ayrı yapıda, ayrı alemlere ait varlıklardır. Bunların bir araya gelerek maddî temasta bulunmaları mümkün değildir. Her ne kadar Hanefî fakih Bedreddin eş-Şiblî (ö.769/1367) eserini bu kanaati çürütmek amacıyla⁷⁸ yazdığını kaydediyorsa da bizce hakikat budur. Halk arasındaki yaygın telakkinin aslı olmadığı gibi bu telakkinin öncelikle dayandığı -hadis kitaplarında yer alan- rivayetlerin ilmî bir değeri bulunmamaktadır. Ancak ilmî değerleri olmasa da İslamî literatüre de geçen bu haberlerin kaynağının öncelikle câhiliye dönemi Arap telakkisi ve peşinden “Allah oğulları” ile “adam kızlarının” birleştiklerini iddia eden *Ahd-i Atik*⁷⁹ olduğu izahtan varestedir. Câhiliye telakkisine göre cinler insanlardan kendilerine arkadaş seçerler, eğer hoşlarına gider ve muhabbet duyarlarsa onlarla evlenip beraber olurlar. Nitekim Araplar, bu telakki ile irtibatlı olarak Belkıs ve Zülkarneyn'in ebeveynlerinden

73 Fahreddin er-Râzî (ö.606/1210) de Rahmân 55/56-59 âyetlerini yorumlarken cinlerin insanlar ile cinsî münasebet yapıp yapmayacakları hususunda ihtilaf bulunduğunu, meşhur görüşe göre, bunların, insanlarla da cinsî münasebette bulunabileceklerini ifade eder. Bkz. *Mefâtihu'l-Gayb*, 1. Baskı (Beyrut: Dâru'l-fikir, 1981/1401), 29/131.

74 Ebu'l-Hasen Ali el-Basrî el-Mâverdî, *en-Nuket ve'l-uyûn*, thk. es-Seyyid b. Abdülmaksûd (Beyrut: Dâru'l-kutubi'l-ilmîyye, ty.), 4/216, 5/509-510, 440.

75 Geniş bilgi için bkz. Özkan Tekin, *Allah'ın Varlığının Delilleri -Yeni İlm-i Kelâmda İsbât-ı Vâcib-* (Ankara: Fecr Yayınları, 2020), 211.

76 Ebû Abdillâh Muhammed Kurtubî, *el-Câmi' li-Ahkâmî'l-Qur'ân*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî, 1. Baskı (Beyrut: Muessesetu'r-risale, 2006/1427), 16/174-180, 20/156, 380-385.

77 Bkz. Mehmet Demir, “Kurtubî'nin el-Câmi' li-Ahkâmî'l-Qur'ân Adlı Tefsiri Çerçevesinde Cinler Meselesi” *GİBTÜ İslami İlimler Fakültesi Dergisi SIRAT* 2/2 (2021), 41-43.

78 eş-Şiblî, *Akamu'l-mercan fi ahkâmî'l-can*, 65.

79 “Yeryüzünde insanlar çoğalmaya başladı, kızlar doğdu. İlahî varlıklar insan kızlarının güzelliğini görünce beğendikleriyle evlendiler...İlahî varlıkların insan kızlarıyla evlenip çocuk sahibi oldukları günlerde...” Tekvin 6/2, 4.

birinin cinlerden olduğuna inanıyor, Amr b. Yerbil et-Temimî, Fatıma bnt. en-Nu'man en-Neccariyye gibi kişilerin cinlerle evli olduklarını iddia ediyorlardı.⁸⁰ Oysaki insan-cin münasebeti mucize olarak nitelendirilebilecek Allah'ın dilemesi dışında vesvese, telkin ve halüsinasyon görmenin ötesine geçmemektedir. Nitekim cinlerin insanlarla maddî temas kurabileceğine delâlet eden olağan ve makul hiçbir örnek bulunmamaktadır. Kur'an-ı Kerim'deki çerçeve de bu olmasına rağmen, söz konusu çerçeve dışında kalan birçok telakki Müslümanlar arasında yaşatılagelmiş, bu konularda yazılmış literatüre girmiştir.

Bilindiği üzere devletlerin yıkılması ve hatta milletlerin yok olması ile kültür ve medeniyetler de ortadan kalkmıyor, aksine isim ve kılık değiştirerek, yeni kombinezonlara bürünerek varlıklarını devam ettirmektedirler.⁸¹ Eski Ortadoğu medeniyetlerinden İslam öncesi Araplara intikal eden cin anlayışı da Müslümanların kültür ve inanç dünyasına aynen değilse de adapte edilerek dahil olmuştur. Cinlerin şekli, yiyip içtikleri şeyler, barındıkları yerler, insanlara görünmeleri, onlarla evlenmeleri gibi Kur'an-ı Kerim'de açıkça beyan edilmeyen hususlar, halkın geçmişten devralarak devam ettirdiği folklorik kabullerdir.

Ne var ki konuya dair yazılan eserlerde bu muhtevadaki haberler; makuliyet, sübût ve delâlet kesinliği üzerinden değerlendirilmeden, bazı ayetlerin yorumları, Hz. Peygamber ve İslam büyüklerinin sözleri olarak sunulmaktadır. Halbuki titiz bir çalışma ile bu nevi söz ve yorumların zayıf olduğunu, güvenilir içtihatlar olmadığını anlamak mümkündür. Gel gör ki bu nevi yorumları muhtevi telif ve tercüme, böylesi bir eleştiriyi yapabilecek insanlardan daha çok halka hitap etmekte ve halk da bu rivayetleri sağlam dinî haberler gibi algılamaktadır. Bu ise halkın dinî telakkisi açısından heretik sonuçlar doğurmaktadır. Bu tür malumat insanoğlunun merakını giderme açısından ilgi çekici olsa da onun yanlış inançlara düşmesine, hurafelere saplanmasına sebep olacağından dinî bakımdan çok zararlıdır. Halbuki dinî hayat, batıl inançlar değil sağlam temellere bina edildiğinde güven verici olmaktadır. Günümüzde bazı çevrelerde bu denge ihmal edildiği için birçok insan aklı ile inancı; realite ile dinin gereği gibi gösterilen fantezi ve safsatalar arasında sıkışmış durumdadır.

Bu bağlamda Şiblî'nin *Ahkamu'l-mercan*'ına baktığımız zaman onun bu eserde cinler hakkında tarih, menakıp ve muteber olmayan rivayetlere yer verdiğini görmekteyiz. Cinlerin yeme içmelerinden meskenlerine; insanları çarpmalarından onlarla evlenmeye ve gelecekte haber vermeye kadar birçok konuyu içeren bu haberler çoğu zaman İslam dışı kaynaklardan Mesihîyyat ve İsrailiyat olarak elde edilmektedir.⁸² Eğer bu haberler tümüyle doğru olacak olsaydı cinler bizim için gayb olmaktan çıkıp haklarında detaylı bilgiye sahip olduğumuz ve içimizden bazılarının da görebildiği, müşahade alemine ait varlıklar olurdu. Bu sebeple her alanda olduğu gibi insan-cin münasebeti konusunda da inanç ve anlayışı Kur'an ve mütevatir sünnet ile tespit etmek gerekmektedir.

80 Çelebi, "Kur'an'ı Kerim'de İnsan-Cin Münasebeti", 193-196.

81 Akman, *Kur'an'da Cehalet Kavramı*, 303-304; Nikitin, *Kürtler: Sosyolojik ve Tarihî İnceleme*, 2/56-57. Cemşid Bender'e göre Alevilik ve Bektaşilik, Anadolu'da ilk çağlardan çıkıp gelen köklü inanç sistemlerinin İslamî örtü altında şekillenen ürünleridir. İslam'ın ordu birlikleriyle yayılma olanağı bulması "Kılıç Müslümanlarının" bölgede çoğalmasına yol açmışsa da Kürt halkı, İslâm'ı, kökeni Zerdüştlüğe inen sofiliğin/ bir'selliğin tinsel zenginliği içinde yoğurmuş ve 8. yy.dan başlayarak kendi mezhep ve tarikatlarının temellerini atmıştır. İslâm, bu tarih ve kültür kayalarına gelip dayandıkça ulaştığı kıyıların şeklini alacak ve yeni bir içeriğe kavuşacaktır. Kürt halkının kendi gelenekleri ve inanç kültürü, İslamiyet'in kabulünden sonra da varlığını koruyacak, geliştirecek, yaşatacak gönül erlerini bulmuştur. Dolayısıyla Kürt kültür ve sanatının bu inanç sistemine tarikat ve mezhepler yoluyla kendi damgasını kolayca vurmuş olması doğaldır. Halife Ömer zamanında başlayıp otuz yıl kadar süren savaşlar sonunda Anadolu'da eski uygarlıklar ve İran'daki eski kültür yenilmiş olsa bile silaha dayalı bu yenilgi zoraki dine girenlerde tepki uyandırmıştı. İslamiyet'i silah zoruyla kabul eden komşu ülkeler İslamiyet'e değil ama devlete dayalı İslamiyet'e karşı eski kültürlerinden ve uygarlıklarından gelen varlıklarını dayattılar. İran'da Şiilik, Anadolu'da Alevilik bu sayede eski Kürt inançlarından yola çıkılarak kurulmuş oldu. Anadolu Kültürünü temsil eden Alevilik, İslam öncesi inanç birikimlerini bu yeni dine monte ederek varlığını bu yeni ismiyle sürdürme olanağına kavuştu. Alevilik'te Cem törenlerinde ve bu törenlerin dışında da halk şiirinin eski kültürlerden çıkıp gelen verileri kendi inanç felsefelerine monte eden ozanlar değişik içerikler yaratmışlardır. Kürt halkı silah zoruyla kendi dini olan Zerdüştlükten alıkonunca cami karşısında dergâh ve tekkeleri yarattı. Zenginlik düşüncesine karşı da Bir'sellik-Tasavvuf yolundan giderek "Bir lokma, bir hırka" düşüncesiyle Dervişlik kurumunu ortaya koydu. İşte başta tasavvuf olmak üzere mezhep ve tarikatların ortaya çıkması ganimetçilik ve kölelik kurumlarına karşı bir tepki sonucu mümkün olmuştur. Bkz. *Kürt Uygarlığında Alevilik*, 1. Bsk. (İstanbul: Kaynak Yayınları, 1991), 12, 31-32, 41, 44, 258, 335, 354, 369, 373, 408.

82 Çelebi, "Kur'an'ı Kerim'de İnsan-Cin Münasebeti", 193-196.

İşte makalemize konu olan, Kürtlerin cinlerden peyda olduğu itikadına sahip zevatın yaklaşımını, bu zaviyeden görmek gerektir. Onlar temellendirilmiş bir dindarlığı öngörmek yerine kimi zaman kültürel dindarlığı, kimi zaman kavmiyetçiliği, kimi zaman siyaset ve siyasî beklentiyi, kimi zaman da fırka taassubiyetini⁸³ merkeze alarak değerlendirmeler yapmış ve Kürtlere -Allah'ın reva görmediği- bir yakıştırmada bulunmuşlardır.

3. KÜRTLERİN YARATILIŞINA DAİR RİVAYETLER VE KLASİK KAYNAKLARIN YORUMU

Rivayete göre Hz. Süleyman Hindistan fethine gittiğinde onlardan seksen cariyeyi esir alarak bir adaya yerleştirmiştir. Denizden çıkan cinler onlarla cinsel ilişkiye girmiş ve bu cariyelerden kırk tanesi hamile kalarak kırk erkek çocuk doğurmuştur. Bunların nesilleri çoğalınca yeryüzünü ifsat etmiş, fisku fücür sergileyerek gasp ve talana başlamışlardır. Bu durumu Hz. Süleyman'a şikâyet ettiklerinde o da “onları dağlara sürün *أكردهم إلى الجبال*” demiştir.

Yüzyıllarca sanki öyleymiş gibi kuşaktan kuşağa aktarılan bu efsane/ söylence, ne yazık ki sadece folklorik türden eserlerde yer almamış aynı zamanda dinî mahiyeti ve itibarı olan hadis ve tefsire dair eserlerde de aktarıla gelmiş ve dolayısıyla kimi zaman ve yerde Şîî Ebû Ca'fer Muhammed Kuleynî'nin (ö.329/940) takipçilerinde olduğu gibi bir inanç ve yanı sıra Sünnî ve Sûfî İsmail Hakkı Bursevî'de (ö.1137/1725) zirve yapan öfke ve nefret duygularına da neden olabilmıştır. Öyle ki bu sonuncu zatın yeminli ifadesine göre Kürtler Müslüman değildir⁸⁴ ve onların en salihleriyle bile zinhar arkadaşlık etmemek ve topraklarına bile ayak basmamak lazımmış.⁸⁵ Bu inanç ve nefret ne yazık ki burada da durmamış Kürtlere komşuluk veya hükmeden muhtelif ırklara mensup insanların yaşadığı bazı yerlerde kültür ve yaklaşım biçimi olarak halk bilimi çerçevesinde güçlü bir popüler/ folklorik tema halini de almıştır.

Aşağıdaki bölümde bu konudaki aktarımlardan/ iddialardan veya bu tarzda inançları olan kişilerden zamansal sıralamaya göre bahsedeceğiz. Bahsedeceğimiz bu şahsiyetleri, mensubu oldukları fırka tanımlamasıyla sunacağız. Esasen her insanın, nüans düzeyinde de olsa kendisine özel yorumları olabileceğinden hareketle kendi şahsiyeti ve söylemi üzerinden değerlendirilmesi en doğrusudur. Lakin konunun tartışması, suçlayıp yargılama vesilesi olarak çeşitli kaynaklarda ve özellikle web ortamında ve sosyal medya platformlarında mezhep ve firkalar üzerinden yapılageldiğinden biz de burada aynı kategorizasyonu koruyarak sunmaya çalışacağız. Şunu peşinen kabul ettiğimizi deklere etmemiz gerekmektedir. Elbette her şahsın olduğu gibi firkaların da tasvip veya reddedilir taraflarının yanı sıra erdemli mensupları olabilmektedir. Bunlar insanî ve vicdanî zeminde şu veya bu ırkî ve mezhebî türden negatif saiklere kapılmadan hak hukuk gözetmeye çalışıyor olabilirler. Ne var ki vereceğimiz örneklerde görüleceği üzere bazen mezhebî itibarı ve şöhreti olan bazı insanlar farklı değerlendirmeler yapmış, insaf ve merhamet duygularından yoksun kalabilmişlerdir.

83 Fırka/mezhep taassubiyeti ve olumsuz örnekleri için bkz. Mustafa Akman, *Mezhepler Tarihinin Klasik Kaynakları İçerik ve Özellikleri* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2019), 59-60, 82, 92, 96-97.

84 Kürtlerin, Ebu Ubeyde b. el-Cerrah, İyâz b. Ganm ve Halid b. Velid'in fetih hareketleri döneminde kitleler halinde Müslüman olduğu İslâm Tarihi kaynakları tarafından belirtilmektedir. Dolayısıyla Kürtler İslâm tarihinde Araplardan sonra kitleler halinde Müslüman olan halklardandır. Kürtler, Bizans tehlikesine karşı Selçuklular ile iş birliği yapmıştı. Selçuklular da Kürtlerin yardım ve desteği ile kendilerine güvenilir dost, asker ve din kardeşi görmüş oldular. Böylece her iki kavim de müşterek amaç ve faydalar elde ederek bu bölgede varlıklarını sürdürme şansını yakaladılar. İki tarafın da din kardeşliği zemininde bir birilerini kucaklamalarıyla Malazgirt zaferi elde edilmiştir. Dolayısıyla Malazgirt Türklerle Kürtlerin din kardeşliğiyle kazandıkları ilk ortak büyük zaferdir. Bkz. Gecit, “Türk-Kürt Münasebetleri”, 1012, 1015. Ayrıca bkz. Sadeddin Efendi, *Tacü't-Tevarih*, 4/231, 245-270; Emîn Narozi, *El-Kamil fi t-Tarîx Kurd di Tarîxa Ibn el-Esîr de* (İstanbul: Avesta Yayınları, 2018), 1/374-377; Asri Çubukcu, “İyâz b. Ganm”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/498-499; Cuma Karan, “Hz. Ömer Döneminde (13-23/634-644) Anadolu Fetihlerine Giden Yolda el-Cezire Futuhâtı”, *Uluslararası Hz. Ömer Sempozyumu* (Sivas, 2018), 1/506-510; Burkay, *Kürtler ve Kürdistan*, 117-118; Akbaş, “Kürtler”, EK-2/115-118. Krş. Tacuddin, *el-Ekrah Tarihi Şa'b*, 85-86.

85 Bursevî'den (ö.1137/1725) 126 yıl önce vefat eden Hoca Sadeddin Efendi (ö.1008/1599) ise: *Ol temiz inançlı Sünnîlerin bakımlı ülkeleri, Aleviler (kızılbaşlar/Şîîler) tarafından dinsizlik ve sapkınlık töreleriyle dolmuştu, demektedir. Bkz. Tacü't-Tevarih*, 4/245, 248-249, 254.

3.1. SÜNNÎ KAYNAKLARDAKİ RİVAYETLER VE DEĞERLENDİRMELER

Burada Sünnî Sûfî İsmail Hakkı Bursevî'nin *Rûhu 'l-Beyân fî Tefsiri 'l-Kur 'an'* ını ayrı bir başlıkta değerlendireceğimiz için sadece Mes'ûdî'nin *Murûcu 'z-Zeheb* ve İsfahânî'nin *Muhadaratu 'l-Udeba* adlı eserlerinde aktarılan bilgilere ve yapılan değerlendirmelere değineceğiz.⁸⁶

3.1.1. EL-MES'ÛDÎ (Ö.345/956): *MURÛCU'Z-ZEHEB*

İslâmî kaynaklarda -tespit edebildiğimiz kadarıyla- IX. asırdan başlayarak Kürtlerin birçok lehçeyle konuştuğu bilgisi mevcuttur. Mes'ûdî, *Murûcu 'z-Zeheb* ve *Meadinu 'l-Cevher* مروج الذهب ومعادن الجوهر adlı eserinde bu konuya değinen ilk kişi olarak bilinir. Ancak o, aynı zamanda Kürtleri, Arap kökenli gösteren ilk tarihçilerdendir de.⁸⁷

Mes'ûdî'ye göre Kürtlerin kökeni hakkında insanlar ihtilaf etmiştir. Kimisi onların, Rabia b. Nizar b. Ma'd b. Adnan b. Bekr b. Vail'in soyundan geldiğini (yani aslen Arap olduklarını) söylemiştir. Onun anlatımına göre Kürtler, çok eski dönemlerde şartların zorlaması sebebiyle dağ ve vadilere çekilerek diğer milletlerden ayrılmışlardır. Onlardaki şiddet ruhu kendilerini bu yerlere sürüklemişti. Oralarda Acem ve Farsların oturdukları şehir ve mamurelere komşu oldular. Dillerini bıraktılar ve böylece dilleri acem (yabancı) dili haline gelmiş oldu. Böylece her bir Kürt aşireti değişik bir Kürtçe ile konuşur hale geldi. Mes'ûdî'nin ifadesiyle kimine göre ise onlar Mudar b. Nizar'ın soyundan, kimine göre de Kürd b. Merd b. Sa'sa'a b. Hevâzin'in soyundandır. Gassanoğullarıyla aralarında çıkan olaylardan dolayı çok eski zamanlarda onlardan ayrıldılar. Bazıları onların Rebîa ve Mudar soyundan olduğunu, su ve mer'a aramak için dağlara çıktıklarını, Arapçayı komşu halkların diliyle değiştirdiklerini iddia etmiştir.

Kimileri ise Kürtleri, Davud oğlu Süleyman'ın cariyelerine nispet etmiştir. Bu durum, cesed diye bilinen şeytan onun mülkünü elinden alıp münafık cariyeleriyle (cinsi) temas kurduğunda olmuştu. Ki Allah mümin cariyeleri onun tecavüzünden korumuştur. O münafık cariyeler ise cinsi temasla hamile kalmıştı. Allah Süleyman'a mülkünü iade edip⁸⁸ şeytandan hamile kalan cariyeleri de doğumlarını yapınca Süleyman "o bebekli cariyeleri dağlara ve vadilere sürün" dedi. Sonra onları nesep olarak annelerine dayandırarak gruplara ayırdı. Bunlar birbirleriyle evlenip çoğaldılar. İşte böylece Kürt soyu ortaya çıkmış oldu.⁸⁹

Bir başka rivayete göre Arap ve Acemlerin hangi ırktan olduğu konusunda bir türlü anlaşamadığı Dahhâk'ın omuzlarında iki yılan çıkar. Bu yılanlar, sadece insanların beyinleriyle beslenirdi. (Böyle olduğu sürece Dahhâk'a herhangi bir acı vermiyorlardı.) Bu yüzden Dahhâk, Farslardan birçok insanı onlara feda etti. Dahhâk'ın veziri her gün bir koyun⁹⁰ ve bir insan boğazlar, beyinlerini karıştırarak Dahhâk'ın omuz-

86 Bkz. el-Halil, *Suretu 'l-Kurdi fî Mesadiri 't-Turası 'l-İslâmî*, 105-111, 127-130.

87 Ferdinand Hennerbichler'e (d.1946) göre Kürtlerin kökeniyle ilgili ilk iki çalışmaya İtalyanlar öncülük etti: 18. yüzyılın sonlarında Kürdistan'ı Hristiyanlaştırmak ve Kürt dili ve medeniyeti hakkında ilk çalışmaları yapmak üzere Vatikan tarafından gönderilen iki İtalyan Katolik misyoneri Maurizio Garzoni (1734-1804) ve Giuseppe Campanile (1762-1835) ilk çalışmaları yürüttüler. 1990'lı yılların başlarında İtalyan Luigi Luca Cavalli-Sforza ve İtalyan arkadaşları, muazzam bir çalışma olan ve ilk bulgulara dayanan "İnsan Genlerinin Tarihi ve Coğrafyası" adlı çalışmayı yayınladılar (1994). Buna göre her biri kendine has belirgin genlere, etnik, dilbilimsel ve kültürel arka plana sahip olan ("Çok Parçalı Kürtçe"yi konuşanların belirgin biçimde çok-bileşenli oldukları ve tek-yapılı olmadıkları anlaşılan) Kürtlerin atalarının hem tarihsel hem de toplumsal katmanlar olarak tamamen farklı topluluklardan meydana geldiği anlaşılmaktadır. Mevcut DNA-verileri, Kürtlerin atalarının açıkça en başından beri eşzamanlı olarak ve aynı tarihlerde uzak Kuzey (Doğu Anadolu, Kuzey Mezopotamya) ve uzak Kuzey-Doğu'da (Zagros ve bugünkü İran'ın Kuzeybatısının doğu ovaları) var olduklarını gösteriyor. Bkz. "Kürtlerin Kökeni", çev. Mehmet Aslanoğulları, *Bingöl Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü Dergisi* 2/2-3 (2016), 87-88, 97, 114-115.

88 Nesefî, Süleyman'ın saltanatını kaybettiği kırk gün boyunca şeytanların onun karılarına ve cariyelerine sahip olduğu ve bu birliktelikten dağlarda yaşayan maymunların dünyaya geldiğine, Süleyman mülkünü geri aldığında şeytanlarla birlikte olan karılarını yanından kovduğuna dair rivayetleri "şeytanlarla insanlar arasında cinsel ilişki olamayacağı" gerekçesiyle doğru bulmaz. Bkz. en-Nesefî, *Bahru 'l-keîâm*, 171; el-Makdisi, *Ğâyetu 'l-Merâm fî Şerhi Bahri 'l-Kelâm*, 586; Merdin, *Teolojinin Mitolojiden Arındırılması*, 263.

89 Krş. el-Halil, *Suretu 'l-Kurdi fî Mesadiri 't-Turası 'l-İslâmî*, 116-120, 127-131-133, 157-203; el-Halil, *Terihu 'l-Kurdi fî 'l-Uhudi 'l-İslamiyye*, 31-38.

90 "Şahname'de anlatıldığına göre dönemin zalim kralı Dehak'ın şeytanın öpücüğüyle omuzlarından iki yılan çıkıyor. Dehak da tabiplerinin tavsiyesiyle her gün iki Ari (Ari, İran'da yaşayan halklara verilen genel isimdir) gencinin beyinlerini çıkararak o

larındaki iki yılanın karınlarını doyurur ve kurtulanları ise dağlara gönderirdi. Dağlara kaçan bu kimseler orada vahşileşip çoğaldılar. Günün birinde insanlar bir araya gelerek Efridun'un önderliğinde Dahhâk'a karşı savaşılmaya karar verdiler. Kendilerine, Farısların "Direfş-i Kavânî"⁹¹ dedikleri deriden bir sancak yaptılar. Efridun, Dahhâk'ı ele geçirdi ve Dünbavend dağında zincire vurdu. İşte Kürtlerin ilk ataları bunlardır ve dolayısıyla bunlar, onların neslidir ki sonradan soyları çeşitli gruplara ayrıldı.

Mes'ûdî'nin ifadesiyle Kürtler hakkında zikrettiğimiz bu bilgiler, insanlar arasında en fazla bilinenlerdir. Onların soy kökenleri hakkında söylenebilecek en doğru bilgi, onların Rebîa b. Nizar oğullarından olduklarıdır. Kürtlerin bir kolu ise Kufe ve Basra arasında yer alan Dînever ve Hemedan'daki *Şuhcanlar*'dır. Bunlar Rebîa b. Nizar b. Maad'ın soyundan olduklarını inkâr etmezler. Kürtlerden bazıları Yakubî mezhebinden, bazıları da Hristiyan'dır. Musul ve Cudi dağı civarında yaşarlar. Kürtler arasında Haricî olanları ve Osman ve Ali meselesine karışmayanları vardır.⁹²

Görüldüğü üzere Mes'ûdî burada aktardığı rivayetler hakkında bir değerlendirme yapmadan sadece Kürtlerin Arap ırkından geldikleri yönündeki kanaatini ifade etmektedir. Bugünkü kültürel kodlarla oluşan beklentinin şehvetiyle o dönemi bugünün algı anlayışına mahkûm etmeden yani anakronizme düşme endişemizi ifade ederek belirtmek gerekirse Mes'ûdî'nin İslâmî inancın gereği olarak mesela Kürtlerin cinlerin nesli olduğuna ilişkin rivayete ve Dahhâk konulu mitolojiye⁹³ rezerv koyması uygun düşerdi. Kürtlerin Arap kökenli olarak tesmiye edilmesi ise ayrı bir konudur. Nihayetinde bu Mes'ûdî'nin bir içtihadı olarak bir kenarda tutulabilir bir durumdur.

Mes'ûdî'nin metni şöyledir:

الاکراد ونسبهم ومساکنهم

وأما أجناس الأكراد وأنواعهم فقد تنازع الناس في بدئهم؛ فمنهم من رأى أنهم من ربيع بن نزار بن معد بن عدنان، انفردوا في قديم الزمان، وانضافوا إلى الجبال والأودية، دعتهم إلى ذلك الأنفة، وجاوروا من هنالك من الامم الساكنة المدن والعمائر من الأعاجم

yılanlara yem etmesiyle tedavi görürmüş. Bu durum birkaç zaman böyle devam etmiş ve bir gün *Armayil* ve *Germayil* adlarında iki kişi bu işe bir çare bulmak için, o yılanlara yem olsun diye kafaları kesilmek üzere saraya getirilen iki gençten birini gizli bir yere gönderirler ve onun beyninin yerine, bir koyun keserek koyunun beynini yılanlara yedirirler. Böylece o gençlerden birinin hayatını kurtarırlar. Firdevsi'ye göre, Kürt halkının kökeni de bu kurtarılan gençten meydana gelmiştir." Seccat Aydınlu, *Firdevsi'nin Şahname'sinde Kürtler*, çev. Erkan Çardakçı (İstanbul: Avesta Yayınları, 2012), 14, 185. Ekrem Cemilpaşa'ya (1891-1974) göre Firdevsi (ö.411/1020?), hayal alemindeki genişliğini, vezin ve kafiyeedeki maharetini bu eseriyle *beleğnembeleğ* ispat etmiştir. Fakat bu devasa eserin tarihi kıymetine gelince, hiçbir tarihi kıymeti yoktur, bu noktadan kıymeti sıfırdır. Bir tek beyti, tarih için mesnet olamaz. Benim kanaatime göre Firdevsi, *Şahname*'sini yazmakla bir taşla üç kuş vurmak istiyordu: - Araplar hakkındaki kanaatini izhar. - Zerdeşt dinine olan muhabbetini ilan. -Fars lisanının ibka ü ilanına hizmet. bkz. *Muhtasar Kürdistan Tarihi*, 265-266.

91 Demirci Kave'ye ait deri önlük. Bkz. Işık, *A'dan Z'ye Kürtler*, 139-140.

92 Ebû'l-Hasan Ali b. Hüseyin el-Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb ve Me'âdinu'l-Cevher*, thk. Kemal Hasan Mer'a, 1. bsk. (Beyrut: el-Mektebetu'l-Asriyye, 2005/1425), 2/96-97; Mesudî, *Altın Bozkırlar*, 191-193; Bekir Biçer, "İslâm Coğrafyacılarının Eserlerinde Kürtler Hakkındaki Rivayetler (9. Yüzyıl - 13. Yüzyıl)", *Tarih Okulu Dergisi* 17/2013 (2014), 171-172.

93 İslâm kültüründe ahlâkî fonksiyonundan dolayı da olsa mitolojik kıssaların kullanımının doğurduğu birtakım açmazlar için bkz. Hatice Kelpetin Arpaguş, "Mitoloji, Kur'an-ı Kerim Kıssaları ve Kültürel Miras", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 25 (2003/2), 14-17; Arpaguş'un özet ifadesiyle: Osmanlıdan itibaren kültürümüzün oluşum ve beslenmesine katkıda bulunan eserlerde birçok mitolojiye ve mitolojik kıssalara rastlamak mümkündür. Mitolojilerin en önemli nitelikleri arasında yer alan âlemin başlangıcı ve sonu hakkında kaynaklarımızda oldukça geniş malzeme bulunmaktadır. Başlangıç deyince âlemin, dünyanın ve evrendeki canlı ve cansızların yaratılması hatıra gelmelidir. Vahdet-i vücûd merkezli tasavvufî anlayışa göre yaratılış, 'nûr-ı Muhammedî'den olmuştur. (sf.18) Kısacası Peygamber'in (s) nübûvvet vasıflarından soyutlanarak (Kur'an'daki peygamber tasavvuruyla hiç örtüşmeyen) olağanüstü bir kahraman mitosunu halini almasıdır. Vahdet-i vücûd eksenli tasavvufî anlayışın vulgarize edilmesi neticesinde, Peygamber yaratılışın özünü oluşturmuş ve baştanbaşa tüm varlık ondan (nûr-ı Muhammedî veya hakikat-i Muhammediyye'den) hâsıl olmuştur. Tabii bu nitelikler, onun vefatını da mümkün görmediğinden, tasarrufunun her an devam etmesi sağlanmış ve o, âhîret hayatında da olağanüstü niteliklerini devam ettirebilme şansı bulmuştur. Böylece onun etrafını saran mitoloji, âlemin başlangıcında, sonunda ve hâl-ı hazırda ona etki ederek Peygamber'e; nübûvvet boyutunun dışında, kendisinde bulunmayan bazı göz kamaştırıcı ve büyüleyici vasıflar atfedilmesini sağlamıştır. (sf.22) Bilindiği gibi İsrâiliyât içeren konuların başında yaratılış mevzuları gelmektedir. Bu konuda bkz. Abdullah Aydemir, *Tefsir'de İsrâiliyyat* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, ts.), 73-91; Muhammed Âbid Câbirî, *Arap-İslâm Aklının Oluşumu*, çev. İ. Akbaba, 3. bsk. (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2001), 168.

والفرس، فحالوا عن لسانهم، وصارت لغتهم أعجمية، ولكل نوع من الأكراد لغة لهم بالكردية، ومن الناس من رأى أنهم من مضر بن نزار، وأنهم من ولد كرد بن صعصعة بن هوازن، وأنهم انفردوا في قديم الزمان لوقائع ودماء كانت بينهم وبين غسان، ومنهم من رأى أنهم من ربيعة ومضر، وقد اعتصموا في الجبال طلباً للمياه والمرادى فحالوا عن اللغة العربية لما جاورهم من الأمم.

ومن الناس من ألحقهم بإماء سليمان بن داود عليهما السلام حين سلب ملكه ووقع على إماءه المنافقات الشيطان المعروف بالجسد، وعصم الله منه المؤمنات أن يقع عليهن، فعلق منه المنافقات، فلما ردَّ الله على سليمان ملكه ووضع تلك الإماء الحوامل من الشيطان قال: أكردوهن إلى الجبال والأودية، فربتهن أمهاتهن، وتناكحوها، وتناسلوا، فذلك بدء نسب الأكراد.

ومن الناس من رأى أن الضحاك ذا الأفواه المقدم ذكره في هذا الكتاب الذي تنازعت فيه الفرس والعرب من أي الفريقين هو، أنه خرج بكتفيه حَيَّانٍ فكانتا لا تُعْذِيَانِ إلا بالدمغة الناس، فأفنى خلقاً كثيراً من فارس، واجتمعت إلى حربه جماعة كثيرة وافاه أفريدون بهم وقد شالوا راية من الجلود تسميها الفرس درفش كاوان، فأخذ أفريدون الضحاك وقيده في جبل دنباوند على ما ذكرنا، وقد كان وزير الضحاك في كل يوم يذبح كبشاً ورجلاً ويخلط أدمغتهما، ويطعم تينك الحيتين اللتين كانتا في كتفي الضحاك، ويطرد من تخلَّص إلى الجبال، فتوحشوا وتناسلوا في تلك الجبال فهم بدء الأكراد، وهؤلاء من نسلهم، وتشعبوا أفخاداً، وما ذكرنا من خبر الضحاك فالفرس لا يتناكرونه، ولا أصحاب التواريخ القديمة ولا الحديثة.

وللفرس في أخبار الضحاك مع إبليس أخبار عجبية، وهي موجودة في كتبهم، وتزعم الفرس أن طهومرث المقدم ذكره في ملوك لفرس الأولى هو نوح النبي عليه السلام، وتفسير درفیش بالفارسية اللهلوية - وهي الأولى - الراية والمطرود والعلم.

وأما الترك وأجناسها فقد قدمنا كثيراً من أخبارها، وقد غلط قوم فزعموا أن الترك من ولد طوح بن أفريدون، وهذا غلط بَيِّن؛ لأن طوح ولَّاه أفريدون على الترك وسلم على الروم، وكيف توليه عليهم وهم ولده؛ وما قلنا يدل على أن الترك من غير ولد طوم بن أفريدون، بل لطوح في الترك عقب مشهور، والمعظم في أجناس الترك هم التبت، وهم من حمير على حسب ما ذكرنا أن بعض التبابعة ربتهم هناك.

وما قلنا من الأكراد فالأشهر عند الناس؛ والأصح من أنسابهم؛ أنهم من ولد ربيعة بن نزار، فأما نوع من الأكراد - وهم الشوهجان ببلا ما بين الكوفة والبصرة، وهي أرض الدينور وهمذان - فلا تناكماً بينهم أنهم من ولد ربيعة بن نزار بن معد، والماجردان - وهم من الكنكور ببلا أذر والهلبلانية والسراة وما حوى بلاد الجبال من الشاندجان والمادنجان والمزدنكان والبارسان والخالية والجابارقية والجاوانية والمستكان ومن حَلَّ بلاد الشام من الدبالة وغيرهم - فالمشهور فيهم أنهم من مضر بن نزار، ومنهم اليعقوبية والجورقان وهم نصارى، وديارهم مما يلي بلاد الموصل وجبل الجودي.

وفي الأكراد مَنْ رأيهم رأي الخوارج والبراءة من عثمان وعلي رضي الله عنهما.⁹⁴

3.1.2. RAGİB EL-İSFAHÂNÎ (Ö.502/1108): MUHADARATU'L-UDEBA

İsfahânî, *Muhadaratu'l-Udeba ve Muhaveretu's-Şuara ve'l-Buleğa* محاضرات الأدباء ومحاورات الشعراء (adlı eserinde sadece konuya dair Ömer b. el-Hattab'dan⁹⁵ nakledilen rivayeti aktarmakla yetinmiş ve fakat rivayetin sihhati ve muhtevası hakkında herhangi bir değerlendirme yapmamıştır:

Ömer b. el-Hattab'ın Nebî'den (s) şunu rivayet ettiği aktarılmıştır: Kürtler, ifşa/faş edilmiş (açığa çıkarılmış) cin neslidir. Bunların Kürt diye isimlendirilmelerinin nedeni şudur: Hz. Süleyman Hindistan fethine gittiğinde onlardan seksen cariyeyi esir alarak bir adaya yerleştirmiştir. Denizden çıkan cinler onlarla cima etmiş ve bu cariyelerden kırk tanesi hamile kalmıştır. Bu durum Hz. Süleyman'a bildirilince o da bunların Cezire'den çıkarılıp Fars topraklarına gönderilmelerini istedi. Bunlar kırk erkek çocuk doğurdular. Bunların nesilleri çoğalınca yeryüzünü fisku fücür ile ifsat etmiş ve yol kesip talana başlamışlar. Durum Hz. Süleyman'a şikâyet edilince “onları dağlara sürün إلى الجبال” “أكردوهم إلى الجبال” demiştir. Böylece onlar, أكراد / Kürtler diye tesmiye edilmiştir. İsfahânî'nin metni şöyledir:

ذكر أن عمر بن الخطاب رضي الله عنه روى عن النبي صلى الله عليه وسلم أنه قال: الأكراد جيل الجن كشف عنهم الغطاء! وإمّا سمو الأكراد لأن سليمان عليه السلام لما غزا الهند، سبى منهم ثمانين جارية وأسكنهم جزيرة، فخرجت الجن من البحر فواقعوهم، فحمل منهم أربعون جارية، فأخبر سليمان بذلك فأمر بأن يخرج من الجزيرة إلى أرض فارس، فولد أربعين غلاماً، فلما كثروا أخذوا

94 Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb*, 2/96-97.

95 Kaynaklarda genellikle İbn Ömer olarak geçmektedir.

في الفساد وقطع الطرق، فشكوا ذلك إلى سليمان فقال: أكردهم إلى الجبال! فسموا بذلك أكرادا.⁹⁶

3.2. Şİİ KAYNAKLARDAKİ RİVAYETLER VE DEĞERLENDİRMELER

Aşağıda ayrı başlıklarda değineceğimiz el-Kuleynî ve Şeyh Saduk'tan başka Muhammed Cevad Amilî'nin (ö.1226/1811), “Kürtlerle muamele, teşrik-i mesai ve evliliğin *mekruh* olması” başlığında söyledikleri de kayda değerdir. O, burada:

- 1- Mes‘ûdî’ye atıfla Hz. Süleyman ile alakalı anlatılan cin hadisesine,
- 2- Kürtlerin İmrul-Kays’ın nesli,
- 3- faş edilmiş ve (bu durumları zamanla) unutulmuş bir cin topluluğu ve
- 4- Kurd b. Amr’ın nesli

olduğuna değinmektedir.⁹⁷ Amilî devamla *Kalaidu’l-Ceman*⁹⁸ adlı eserden şunu nakletmektedir. Kürtler İran b. Aşur b. Sam neslindendir. Bu İran, Fars krallarının hükmettiği İran’dır. el-Mukrî eş-Şehabî b. Fadlul-lah “Ta‘rif” kitabında bu kavme Müslümanlar arasında Kürd, kafirler arasında ise Kürc denilir, demektir. Bu durumda Kürd ile Kürc kelimeleri aynı nesebi işaret etmiş olmaktadır.⁹⁹

Burada Cevad Amilî’nin; Kürtlerle muamelenin, teşrik-i mesaide bulunmanın ve onlarla evliliğin neden *mekruh* olduğuna değinmediği görülmektedir. Sadece Şiîlerin, Sünnîlerdeki *Buhârî* ve *Müslim* otoritesine muadil *el-Furu’ Mine’l-Ka’fî* ve *Men La Yahduruhu’l-Fakih* adlı eserlerde Kürtlerin bu bağlamda zikredilmiş olması yeterli görülmüş olsa gerektir. Ancak burada vakıanın, fanatik mezhebî dindarlık ile yetinilme-yip insaf ve vicdan zemininde de görülmesi gerektiği açıktır.¹⁰⁰

Ebû Ca‘fer Muhammed b. Mansur b. Ahmed b. İdris el-Hillî (ö.598/1201) ise eserinin konuya dair bölümünde “kişinin, Kürtlerden herhangi biriyle kaynaşması, onlardan biri ile alışveriş yapması, teşrik-i mesaide bulunması ve evlenmesi doğru değildir.” demektir. Muhammed b. İdris’e göre bu durum satın alma işlemlerinde basiretten/ferasetten yoksun olan kimselerle muamelenin mekruh olmasına binaendir. Satma işlemlerinde durum farklıdır. Çünkü bu kimseler (Kürtler), insanlarla kaynaşmadığı ve feraset sahipleriyle birlikte bulunmadıkları için genellikle basiretten yoksundurlar.¹⁰¹

96 Ragıb el-İsfahânî, *Muhadaratu’l-Udeba ve muhaveretu’s-şuara ve’l-bulega*, tahkik: Ömer et-Tabba, 1. Bsk. (Beyrut: Şirketu Dar’ıl-Erkam b. Ebi’l-Erkem lit-Tabaati ve’n-Neşri ve’t-Tevzi, 1999/1420), 1/426.

97 Firuzabadî’nin (ö.817/1415) *Kamusu’l-Muhit* ك ر د maddesini refere (1/333) ederek vermektedir: Firuzabadî şöyle demektedir: [el-Kurd] Nâstan bir tâife-i ma’rûfedir. Cemii [ekrad] gelir. Cedleri olan Kurd b. Amr Muzeyyî b. Âmir b. es-Semâ ile benâmlardır. Mütercim der ki Burhân tercemesinde bu fakîr sebep-i tesmiyelerini mufassalen beyân eylemekle ona mürâcaat oluna. Bkz. Mütercim Âsım Efendi, *Kâmûsu’l-Muhit Tercümesi*, Haz. Mustafa Koç- Eyyüp Tanrıverdi (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2013), 2/1579. Mütercim Âsım Efendi (ö.1235/1819) Burhân’da, Kürd kelimesinin 4 anlamının olduğunu belirtmektedir. 1-Dağlı taifedir. *Kirmail* isimli aşçıbaşısı olan Şehzade, Dahhak’ın omuzlarındaki yılanların yemesi için her gün kesilecek iki adamdan birini gizlice azad edip *Demavend* dağına kaçırıyordu. Böylece burada bir kavim oluşmuştu. İşte Kürt taifesi onların zürriyetlerindendir, denilmiştir. Bizim semtlerde cemiyetleri bulunan ancak insan çeşidinden ayrı bir kavimdirler. 2-Çeltik, sebze gibi ziraat için ıslah edilip ekilmiş tarla demektir. 3-Göl, talab demektir. 4-Çoban, ra’î demektir. bkz. *Burhân-ı Katı*, haz. Mürsel Öztürk- Derya Örs, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2000), 468. Ayrıca bkz. Mecdüddin Firuzabadî, *el-Kamûsü’l-muhit*, haz. Enes Muhammed Şami- Zekerya Cabir Ahmet (Kahire: Dâru’l-Hadis, 2008), 1405; Çağmar, “Tâcu’l-Arûs’ta Kürtler”, 788.

98 Muhakkik, bu esere ulaşamadığını ancak *Keşfu’z-Zunun*’da kaydının bulunduğunu belirtmektedir.

99 Muhammed Cevad Amilî, *Miftahu’l-kerame fî şerhi kavâidi’l-allame: ed-din ve’t-tevabiu Metacir*, tahkik ve talik: Muhammed Bakır el-Halîsî, 1. bsk. (Kum: en-Neşru’l-İslami et-Tabia li Cemaati’l-Müderresin, 1424), 12/19, 35.

100 Kürtlerin cin nesli olmaları hasebiyle kaynaklarında geçen “onları boykot etmeye, onlarla evlilik ve ticaret ilişkisi kurmamaya” çağıran tembihattan hareketle Yüksek İslam Şurası lideri ve Burasa Camii vaizi *Celeddin es-Sağır* gibi bazı çağdaş Şiîlerin “Beklenen Mehdi”nin gelerek sadece Irak Kürtleriyle yapacağı ilk savaşta onları imha edeceğine dair beklentisi için bkz. Ferset Mereî, “Şiîler ve Beklenen Mehdi ile Kürtlerin Tehdidi”, *el-Bayan Dergisi* Şubat/ 307, Riyad, 2013/1434.

101 Ebû Ca‘fer Muhammed el-Hillî (ö.598/1201), *Kitabu’s-Serair el-Havi li Tahriri’l-Fetavi*, 2. bsk. (Kum: en-Neşru’l-İslami et-Tabia li Cemaati’l-Müderresin, 1410), 2/233. (وقال محمد) ولا ينبغي أن يخالط أحدا من الأكراد، ويتجنب مبايعتهم، ومشاراتهم، ولا فيما يبيعه، لأن الغالب على هذا الجيل، والقبيل، قلة البصيرة، لتركهم بن إدريس: وذلك راجع إلى كراهية معاملة من لا بصيرة له، فيما يشتريه، ولا فيما يبيعه، لأن الغالب على هذا الجيل، والقبيل، قلة البصيرة، لتركهم (مخالطة الناس وأصحاب البصائر). Ayrıca bkz. Ebû Ca‘fer Muhammed Tûsî (ö.460/1067), *en-Nihaye fî mücerredî’l-fikh ve’l-fetava*, 2. bsk. (Beyrut: Dâru’l-Kitâbi’l-Arabi, 1980/1400), 373; Seyyid Ali Tabatabaî (ö.1231/1815), *Riyadu’l-mesail fî beyâni’l-ahkâm*

Yahya b. Said el-Hillî el-Hezli'ye (ö.690/1291) göre de Kürtlerle kaynaşmak, alışveriş gibi teşrik-i me-saide bulunmak ve nikahlanmak mekruhtur.¹⁰²

3.2.1. EL-KULEYNÎ (Ö.329/940): EL-FURU' MÎNE'L-KAFÎ

Ebû Ca'fer Muhammed el-Kuleynî er-Râzî, İmâmiyye Şîası'nın dört temel hadis kitabının birincisi olan el-Kâfî'nin müellifidir. Abbâsî Halifesi Muktedir-Billâh (ö.320/932) devrinde İmâmiyye fırkasının ilmî başkanlığını yapan Kuleynî, ilmî faaliyetlerinden dolayı gerek kendi zamanında gerekse kendisinden son-raki Şîî İmâmî âlimler tarafından Şîa'nın şeyhi ve insanların en güvenilirli olarak nitelendirilmiştir. Küçük gaybet döneminde yaşayan Kuleynî'nin zamanında imâmlardan gelen haberlerin Şîa doktrin ve uygula-masında yegâne kaynak kabul edilmesi; İmâmiyye bünyesinde kelâm, fıkıh ve akla dayanan diğer ilimlere karşı bir muhalefet düşüncesini geliştirmiştir. İmâmiyye Şîası içinde *Usûliyye* ekolüne karşı, dinî hüküm-lerin tek kaynağı olarak sadece kendi imâmlarının rivayetlerini esas kabul eden, imâmların otoritesine mutlak bağlılık esasından hareket ederek onlardan nakledilen sözlü ve yazılı rivayetlerin akaid ve fıkıh alanlarında tek kaynak olduğunu savunan *Ahbârî-Seleflerin* metodunu takip eden Kuleynî, başta Ca'fer es-Sâdık (ö.148/765) olmak üzere imâmlardan nakledilen rivayetleri toplamıştır. Buhârî'nin (ö.256/870) Ehli-sünnet hadis kültürüne katkısı ne ise Kuleynî'nin de İmâmiyye Şîası'nın hadis rivayetine katkısı o öl-çüdedir. Kuleynî; içtihat, istidlâl ve akla dayalı düşünceye karşı çıkan Kum Medresesi mensupları gibi Şîî kelâmındaki aklî gelişmelere ve Mu'tezile'nin metotlarına karşı şiddetli muhalefete katılmış, İmâmiyye'yi diğer mezhepler yanında savunmak için bile olsa aklî tartışma ve açıklamalara taraftar olmamıştır. Aklî esaslara dayanan usûl-i fıkha karşı da muhalefet eden Kuleynî'nin günümüze ulaşan en meşhur eseri *el-Kâfî fi'l-'ilmi'd-dîn*'dir.

Yirmi (veya otuz) yılda tamamlanan ve usûl ve fûrûa ait meseleleri muhtevi *el-Kâfî fi'l-'ilmi'd-dîn* mec-muası Şîa'nın muteber saydığı dört hadis kitabının ilki ve en önemlisidir. Eserini telif ederken nasıl bir me-tot uygulayacağını, hadisleri kabulde hangi şartlara riayet edeceğini belirtmeyen müellifin, Şîî ricâline dair kitaplarda olumsuz nitelikleriyle tanıtılan râvilerden de hadis rivayet ettiği, hadislerin sıhhatinin Kur'an'la ölçülmesi gerektiğini söylemesine rağmen bu şarta uymadığı, kendilerinden nakilde bulunduğu râvilerin Şîî olmasına ve rivayetlerinin diğer hadis mecmualarında yer almamasına özen gösterdiği anlaşılmaktadır. Rivayetlerin çoğu İsnâaşeriyye'nin altıncı imâmı ve Ca'ferî fıkının kurucusu Ca'fer es-Sâdık'ın ve diğer *masum* imâmların sözlerinden ibaret olup isnadlar genellikle Hz. Peygamber'e muttasıl olarak ulaşmamak-ta, birçok rivayetin uydurma olduğu görülmektedir. Sünnî siyasî otoritelerce şöhrete kavuşturulan *Kutûb-i Sitte*'ye alternatif geliştirilen ve Şîî hânedanların desteğiyle meşhur olan *kutûb-i erbaa*'nın ilk eseri sayılan söz konusu çalışmayı Kuleynî'nin tamamladıktan sonra gizli/muhayyel imâm Mehdî el-Muntazar'a göster-diği, onun da kitabı beğenerek "Şîamıza kâfidir" dediği, bu sebeple eserin bu isimle anıldığı belirtilmiştir. Eserini, inanç konularını anlattığı *el-Usûl mine'l-Kâfî* ve fıkıh konularını anlattığı *el-Furû' mine'l-Kâfî* diye iki kısma ayıran¹⁰³ Kuleynî burada Kürtlere dair de akıl ilkeleriyle çelişen ve insanlık onuruyla örtüş-meyen rivayetlere yer vermiştir. Ona göre *Ebû er-Rabî' eş-Şamî* şöyle demiştir:

Ebû Abdullah'a (a) sordum, dedim ki: Çevremizde Kürtlerden bazı kimseler bulunmaktadır. Onlar mü-temadiyen bize alışverişe geliyorlar. Onlarla kaynaşıp alışveriş yapabilir miyiz? Dedi ki ey Ebû er-Rabî' onlarla buluşup kaynaşmayınız. Çünkü Kürtler cinlerden bir taifedir. Allah onları faş edip ortaya çıkarmış, sakın onlarla teşrik-i mesaide bulunmayın. Kuleynî'nin bir rivayetinde ise "Kürtlerden hiç kimse ile evlen-meyiniz. Çünkü onlar cinlerin, ortaya çıkarılıp görünür kılınmış bir çeşididir."

bi'd-delail (Kum: en-Neşru'l-İslami et-Tabia li Cemaati'l-Müderisin, 1992/1412), 8/162, 10/267, 359.

102 Yahya b. Said el-Hillî el-Hezli, *el-Cami li's-Serai*, tahkik: Heyet, İşraf: Ca'fer es-Süphanî (Kum: Müessesetu Seyyidu's-Şu-heda el-İlmiyye, 1405), 245 (ويكره مخالطة الأكراد ببيع وشراء ونكاح). Ayrıca bkz. Hasan b. Yusuf b. Mutahhar Esedî (ö.726/1325), *Münteha el-Matlab fi Tahkiki'l-mezheb*, tahkik: Bahş Fıkıhî Der Camia Peşuheş Hay-ı İslami, 1. bsk. (Meşhed: Mecmeu Buhu-si'l-İslamiyye, 1412), 15/306; Allame el-Hillî (ö.726/1325), *Tezkiretu'l-Fukaha*, 1. bsk., tahkik: Müessesetu Al-i el-Beyt (Kum: Müessesetu Al-i el-Beyt, 1414), 12/138, 178.

103 Bkz. Mustafa Öz, "Kuleynî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/538-539; M. Cemal Sofuoğlu, "el-Kâfî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/148.

عن ابى الربيع الشامي قال: سألت ابا عبد الله عليه السلام فقلت: ان عندنا قوما من الاكراد، وانهم لا يزالون يجيئون بالبيع، فنخالطهم ونبايعهم؟ قال: يا ابا الربيع لا تخالطوهم، فان الاكراد حى من احياء الجن، كشف الله تعالى عنهم الغطاء فلا تخالطوهم وفي رواية: ولا تتكحوا من الاكراد احدا فإنهم جنس من الجن كشف عنهم الغطاء.¹⁰⁴

3.2.2. ŞEYH SADUK (Ö.381/991): KİTABU MEN LA YAH DURUHU'L-FAKİH

İmâmiyye Şîası'nca benimsenen dört temel hadis kitabından ikincisinin yazarı Ebû Ca'fer Muhammed (İbn Bâbeveyh) el-Kummî, daha çok Şeyh Sadûk ve İmâduddin unvanları ile tanınır. Hakkındaki bir *men-kibede* belirtildiğine göre kendisi gaib imâmın duasının bereketiyle doğmuştur. Bu telakki İmâmiyye arasında yaygın bir inanç haline gelmiştir. Kuleynî'den sonra İmâmiyye'nin en önemli âlimlerinden biri kabul edilen Şeyh Sadûk, daha önceki Ahbârîlerden ve özellikle Kuleynî'den farklı bir yol takip etmiştir. Şîî kelâmında Nevbahtîler'le başlayan Mu'tezilî tesirlere karşı çıkış hareketinin başında yer alan Şeyh Sadûk, Mu'tezile'yi tenkit ederken bu ilimle uğraşanlar aleyhinde nakledilen haberlere dayanmıştır. Ahbârî ekolüne mensup âlimler, *kutûb-i erbaa*'daki hadislerin tamamıyla sahih olduğunu düşünmüş, rivayetler arasındaki çelişkilerin, haberlerin masum imâmın sözü olmamasından değil *takıyye* gereği farklı söylenmesinden kaynaklandığını ileri sürmüştü de usûlî fakihleri söz konusu eserlerde yer alan rivayetler arasında sahih olmayanların bulunduğunu, kitapları derleyen müelliflerin eserlerinin mukaddimelerinde bunu açıkladığını, dolayısıyla rivayetlerin belli ölçüler çerçevesinde değerlendirilmesinin gerektiğini belirtmişlerdir.

Şeyh Sadûk, gaybet döneminin uzamasıyla birlikte gerek Şîa bünyesinden gerekse dışarıdan gelen itiraz ve tenkitlere cevap vermiş; akli müstakil bir delil kabul etmediği ve akıldan ziyade nassa ağırlık verdiği bilirse de bazı akli izahlarda bulunmaktan da uzak durmamıştır. Nitekim kelâm konularında akla dayalı çözümlere kısmen yer vermiş olması sebebiyle kendisinden sonra Şeyh Müfid'le (ö.413/1022) sistemleşecek olan akli kelâmın oluşmasını hızlandırmıştır. Onun bu özelliğinin biraz da tarihî zaruretlerden kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Zira Şîî âlimleri o dönemlerde bile artık sadece imâmlardan gelen haberlere dayanmakla meselelerin çözülemeyeceğini görmeye başlamışlardı.

Şeyh Sadûk'un genellikle Ca'fer es-Sâdık'a nisbet edilen rivayetlere dayandırdığı kelâmî görüşleri şöyle özetlenebilir. Kur'an'da, "Ey iman edenler!" diye geçen bütün âyetlerle sadece Hz. Ali kastedilir. Cennete işaret eden her âyet; nebîye, imâmlara ve taraftarlarına ait müjdeleri ifade eder. Meleklerden üstün olan imâmlar her türlü günahattan korunmuştur. Onların masum olduklarını inkâr eden, kendilerini tanımamış ve dolayısıyla küfre girmiştir. Nasla tayin edilen imâmların sözü Allah'ın sözü gibidir. Onlara itaat veya isyan etmek Allah'a itaat veya isyan statüsündedir. Zira onlar "Allah adına ve O'ndan gelen vahiyle konuşurlar".¹⁰⁵ On ikinci imâm Mehdî el-Muntazar zuhur edinceye kadar muhaliflere karşı *takıyye* yapmak vâciptir. Takıyyeyi terk eden İmâmiyye mezhebinden ve dolayısıyla dinden çıkmış sayılır. Âhirette peygamberlerle imâmların hesabı Allah, ümmetlerin hesabı ise imâmlar tarafından görülecektir. İmâmiyye'ye mensup olanlara ise günahları sorulmayacaktır.

İmâmiyye'nin itikadî düşüncelerini ilk defa derli toplu bir şekilde ele alıp işleyen *Risâletu'l-i'tikadât* (*Kitâbu'l-İ'tikadât*) yazarı Şeyh Sadûk'a göre İmâmiyye'ye muhalefet eden bütün gruplar âhirette ebedî felâket ve hüsrân içinde bulunacak, kâfirlerle aynı âkibeti paylaşacaklardır. Kendi tez ve teorilerini (yorum ve içtihatlarını) hakikatın kendisi sanma sorunsalı olarak gözüken bu iddialar, *fırka-ı nâcîye* olma tekeli kurmaya matuftur. Ancak *fırka-ı nâcîye tekeli* sadece bu ekol ve temsilcilerinde olmamış aynı zamanda en somut ve fanatik örneğini, Sünnî Abdulkahir el-Bağdâdî (ö.429/1037) *el-Fark Beyne'l-Firâk* adlı eserinde sergilemiştir. Nitekim Bağdâdî, eseri yazmaktaki amacının reddedilen sapkın 72 fırkayı tespit etmek ve kurtuluşa eren 73. ve tek fırkanın Ehlişünnete denk geldiğini ispat etme çabası olduğunu dile getirmiştir. Dolayısıyla o bu eserinde Şeyh Saduk'un *Kitabu Men La Yahduruhu'l-Fakih*'te yaptığı gibi İslam'ı mezhebine eşitlemiştir. Bu tutumun taassuptan kaynaklandığı ise aşîkârdır.¹⁰⁶

104 Ebû Ca'fer Muhammed el-Kuleynî er-Razî, *el-Furu' mine'l-Kaifi*, nşr. Ali Ekber el-Gaffârî (Tahran: Daru'l-Kutub'il-İslamiyye, 1378), 5/158, 352.

105 Ebu Hamid Gazzâlî'nin benzer inancı için bkz. *İhyâu Ulumi'd-Din* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1989), 3/20-28; Ebu Hamid Gazzâlî, *İhyâu Ulumi'd-Din*, çev. Ahmed Serdaroglu (İstanbul: Bedir Yayınları, 1974), 3/41-57.

106 Akman, *Mezhepler Tarihinin Klasik Kaynakları*, 59-60, 82, 92, 96-97.

İmâmiyye'nin itikadî görüşlerinin kökleşmesinde önemli bir rol üstlenen Şeyh Sadûk'un bilhassa imâm met anlayışına, buna bağlı olarak âhirette imâmların ve onların taraftarlarının durumuna ilişkin fikirleri, tamamen Şîî rivayetlerine dayanmakta olup bunları mezhebe göre değişmeyen objektif/ kesin naklî delillerle temellendirememiştir. İmâmiyye'ye muhalif Müslümanlara tekfire varan bir nazarla bakması da mezhep fanatizmine işaretir.

Hız. Peygamber ve Ehl-i beyt'e mensup imâmlara atfedilen rivayetleri ihtiva eden *Men lâ yahduruhu'l-fakih* adlı eseri ise fıkıh baplarına göre düzenlenen sünen tarzında bir eser olup İmâmiyye Şîası'nca *el-kutûbu'l-erbaa (el-usûlu'l-erbaa)* adı verilen muteber hadis kitaplarının ikincisidir. Şîîlere göre güvenilirlik açısından *el-Kâfî*'den sonra ikinci sırada kabul edilen eserdeki bütün hadisler güvenilir olup kendisiyle Allah arasında hüccettir.¹⁰⁷ Bu vizyonla *Men lâ yahduruhu'l-fakih*'i hazırlayan Şeyh Sadûk buraya, akli selim sahibi herkesin efsanevî olduğuna hükmedeceği mitolojik rivayetler de almıştır. Şeyh Sadûk'un yaşadığı döneme kadarki süreçte çevresinin/ cemaatinin Kürtlerle ilişkilerinden ve/ya Kürtlerin kendilerine karşı tutumlarından hareketle oluşan karalama, ötekileştirme ve nefretin boyutunu ızhâr eden bu rivayetlerde sadece Kürtlerin cinlerden peyda olduğu inancı yer almamış aynı zamanda belki de bu konumlandırmanın sağlayacağı olanakla onlarla muâşeret, kaynaşma ve evliliğin de sakıncalı olduğu belirtilmiş ve fırka mensuplarına bu yönde telkinde bulunulmuştur.

Şeyh Sadûk'un aktarımına göre Şîî mümin için Kürtlerle muamele ve onlarla kaynaşma mekruhtur. Onlarla sözleşme ve alışverişten sakınmalı, kaynaşmaktan uzak durmalı ve evlilik yapmaktan imtina etmelidir. Zira Şeyh Ebû er-Rabî' eş-Şamî şöyle rivayet etmiştir:

Ebû Abdullah'a (a) sordum, dedim ki: Etrafımızda Kürtlerden bazı kimseler bulunmaktadır. Onlarla alışverişten, anlaşma ve kaynaşmaktan çekinmiyoruz. Nasıl yapalım? Dedi ki ey Ebû er-Rabî' onlarla buluşup kaynaşmayınız. Çünkü Kürtler cinlerden bir taifedir. Allah onları faş edip ortaya çıkarmış, sakın onlarla teşrik-i mesaide bulunmayın. Ehli zimmetle muamele de bunun gibi mekruhtur.

مسألة : يكره له معاملة الاكراد ومخالطتهم ويتجنب مبايعتهم ومشاركتهم ومناحتهم لما رواه الشيخ عن ابي الربيع الشامي قال سالت ابا عبد الله عليه السلام قلت ان عندنا قوما من الاكراد وانهم لا يزالون يجتنبون مخالطتهم ومبايعتهم فقال عليه السلام يا ابا ربيع لا تخالطوهم فان الاكراد حي من احياء الجن كشف الله عنهم الغطاء فلا تخالطوهم وكذلك يكره معاملة اهل الذمة.¹⁰⁸

3.3. İSMAİL HAKKI BURSEVÎ'NİN (Ö.1137/1725) YAKLAŞIM VE YORUMU

Tasavvufî bir çevrede yetişen İsmail Hakkı Bursevî, tahsilini tamamladıktan sonra 1083/1672 yılında Atpazarî Osman Fazlı'ya¹⁰⁹ (ö.1102/1691) intisap etti. Şeyhinin izniyle halvete giren Bursevî, doksan gün süren halvetten çıkınca dervişlere hizmetle görevlendirildi. 1086/1675'de halife tayin edilerek Üsküp'e gönderildiyse de birtakım çekişmelerden sonra hocasına geri döndü ve şeyhinden *Fusûsu'l-hikem*'i okudu. 1129/1717'de Muhyiddin İbnü'l-Arabî'ye (ö.638/1240) duyduğu hayranlık sebebiyle Şam'a gitti. İbnü'l-Arabî'nin yanı sıra *vahdet-i vücûd* düşüncesinin diğer piri Rûmlu Celâleddîn (ö.672/1273), Konyalı Sadreddin (ö.673/1274) ve Aziz Mahmud Hüdâyî'nin (ö.1038/1628) Bursevî üzerinde büyük tesirleri olmuştur.

Sûfiyye akaidinin önemli temsilcileri arasında yer alan Celvetî¹¹⁰ şeyhi ve “müfessir” Bursevî'ye göre *Ehlisünnet* kavramı Hız. Peygamber'in, ashabın ve tasavvuf erbabının sünnetine tâbi olanları; *ehl-i bid'at* ise bunlara muhalefet edip cüz'î akla uymayı benimseyenleri ifade eder. Böylece o, sünnetin kapsamına meşâyihin görüş ve davranışlarını da dahil etmiş olmaktadır.

107 Mustafa Öz, “İbn Bâbeveyh, Şeyh Sadûk”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/345-348; İlyas Üzümlü, “Kütüb-i Erbaa”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/4-6.

108 Ebû Ca'fer Şeyh Saduk İbn Bâbeveyh, *Kitabu Men La Yahduruhu'l-Fakih*, thk. Ali Ekber el-Ğîfarî, 2. bsk. (Kum: Menşuratu Cemaati'l-Muderrisin, 1404), 3/164.

109 Kadızâde Şeyh Mehmed Efendi (ö.1045/1635) ile Abdülmecid Sivâsî'nin (ö.1049/1639) vahdet-i vücûd üzerine tartışmalarının olduğu bir dönemde sürekli olarak *Fuşûsü'l-hikem*'i okuyan, okutan ve açıklayan Atpazarî'nin hayatındaki sürgün ve sıkıntıların temelinde bu vahdet-i vücûdcu meşrebini aramak gerekir. Bursevî *Kitâbü'l-Hitâb*'da Atpazarî'nin bu durumu kısmen örtmek için etrafındakilere zâhirî ilimleri de okutmaya başladığını kaydeder. Sakıb Yıldız, “Atpazarî Osman Fazlı”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991) 4/83-85.

110 Celvetiyye, Bayramiyye tarikatının Aziz Mahmud Hüdâyî tarafından kurulan bir koludur.

Vahdet-i vücûd anlayışına sıkı sıkıya bağlı olan ve Resûl-i Ekrem'in; biri zâhir/ şeriat diğeri bâtın/ hakikat demeğe gelen nübüvvet ve velâyet nurlarıyla kıyamete kadar aramızda olduğu itikadını savunan¹¹¹ Bursevî'ye göre velâyet mertebesi nübüvvetin özü gibidir ve nübüvvetten öncedir. Velâyet derecelerinin sonu nübüvvet makamlarının başıdır ve nübüvvet de velâyete dayanır. Ona göre bilginin zâhirî kaynakları yanında bâtınî kaynakları da mevcut olup bunlar vahiy ve ilhâmdan ibarettir. Ledünnî veya keşfi adı verilen bu bilgilere sadece (sûfilik yoluna girip) amel-i sâlih işleyen takvâ sahipleri ulaşır. Vahiy ve ilhâm, doğrudan doğruya Allah'tan alınması bakımından *aynı* olmakla birlikte *edebî riayet* etmek amacıyla vahyin peygamberlere, ilhâmın ise velîlere mahsus olduğu söylenir. Kişi sûfilikte kemale erince ilâhî feyizleri almaya elverişli hale gelir ve açık bir şekilde *Allah'tan bilgi aldığını* fark eder. Bunun Allah'tan geldiğini bilmek için *başka bir bilgiye* de ihtiyaç duymaz. Bu tür bilgiyi reddetmek insanı cehenneme götüren¹¹² davranışlardan birini oluşturur.¹¹³ Bursevî'nin iddiası böyle olsa da onun İbnu'l-Arabî'den mülhem bu söyleminin yukarıda değinilen Kuleynî ve Şeyh Saduk'un imâmları için "Allah adına ve O'ndan gelen vahiyle konuşurlar" ve "Onların masum olduklarını inkâr eden, kendilerini tanımamış ve dolayısıyla küfre girmiştir" şeklindeki teorilerini hatırlatmaması olası değildir.

Esasen tasavvufun önemli teorisyenleri de imâmet kuramcılarının imâmlara tahsis ettiği *keşfi*, doğru ve kesin bilgiye ulaşmada güvenilir bir kaynak kabul etmiştir. Mutasavvıfların akidesine göre belli bir mertebeye ulaşanların elde ettikleri keşfi bilgi doğruluk, kesinlik ve korunmuşluk açısından vahiy ile eşdeğerdedir. Aynı zamanda bu bilginin, şeytan ve nefsin müdahalesinden korunmuş olması bakımından da vahiy ile aynı değerde olduğunu iddia etmektedirler. Aklın ve duyu organlarının yetersiz kaldığı metafizik alanda keşfle bir takım gayb bilgilerine ve henüz zuhûra gelmemiş kader hükümlerine vakıf olunabilmekte, ayrıca bizzat Allah hakkında müşahade ile bilgi elde edilebilmektedir. Nitekim Gazzâlî (ö.505/1111), ilhâm ile meydana gelen ilmin; sebebi, mahalli ve ilim olması bakımından vahiyle aralarındaki tek farkın vahiyde ilmi getiren meleğin görülmesi olduğunu belirtmiştir. Keza o, ilhâmî bilgi ile, çalışarak kazanılan (kesbî) bilginin mâhiyeti, yeri ve sebebi bakımından birbirinden yegâne farkının, ilhâmî bilginin aradaki perdenin açılması sonucu elde edilmesi olduğunu belirtmektedir.¹¹⁴ Gazzâlî'nin bu görüşü daha sonra gelen önemli mutasavvıflar tarafından da benzer ifadelerle tekrarlanmıştır. Örneğin İbnu'l-Arabî, Sûfilerin kaynağı peygambere vahiy getiren meleğin kaynağı ile aynıdır,¹¹⁵ demiştir.¹¹⁶

111 Monistik bir dünya görüşüne sahip Vahdet-i Vücûd doktrini bu görüş çerçevesinde gelişmiş bir din felsefesi üretmiştir. Bir tür perenializm ifade eden bu din felsefesine göre bütün dinler ve şeriatlar tek bir hakikatin farklı sûretlerde tecellîsinden ibarettir. Kendisine ibâdet edilen her şeyin de hakikati mutlak hakikat olan Hakk'ın zâtıdır. Dolayısıyla sülûk yoluyla Hakk'a ulaşan bir ârifin inancı bütün inanç biçimlerini kuşatan bir itikattır. Osmanlı tasavvuf düşüncesinin ve Vahdet-i Vücûd anlayışının önemli isimlerinden biri olan Bursevî bu din felsefesinin temel bazı noktalarını açıklamak amacıyla *Lübbü'l-Lübb ve Sirru's-Sırr* isimli bir risâle kaleme almıştır. Eserde bahsi geçen din felsefesinin dayandığı ontolojik ve epistemolojik zemin gösterilmeye çalışılarak ârifin din tasavvuru açıklanmıştır. Bursevî'ye göre ârif her sûrette Hakk'ın vechini gören, her tapınılan sûretin gerçekte Hakk'a ait sûretlerden biri olduğunu bilen ve bundan dolayı hiçbir inanç biçimini (vahdet-i edyân) inkâr etmeyen kişidir. Bursevî, ârifin durumunu ifade ederken İbnu'l-Arabî'nin felsefesinde merkezi yer tutan heyûlâ metaforu üzerinden "bir ârifin, tek bir inanç biçimine bağlı kalması söz konusu değildir." demektedir. Bkz. Muhammed Bedirhan, "Heyûlânî İnanç: İsmâîl Hakkî Bursevî'ye Göre Ârifin Dini", *Theosophia: Felsefe, İlahiyat, Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi* 1 (2020), 71, 77-78, 88; Mustafa Akman, *İbn-i Arabî: Kelâmî Tartışmalar Sorular Şüpheler* (İstanbul: Ekin Yayınları, 2017), 433-434.

112 Gazzâlî de keşfi bilginin kesinliğini kabul etmeyenlerin Allah'ın rahmetinden mahrum kaldıklarını ileri sürmektedir. (Bkz. Ebu Hamid Gazzâlî, *Hakikat Arayışı: el-Münkız mine'd-dalâl*, çev. Abdürrezzak Tek (İstanbul: Emin Yayınları, 2013), 7). Gazzâlî'nin, bu değerlendirme-siyle bilgi vasıtalarının objektifliği ilkesine aykırı düştüğü açıktır. Zira keşfi bilginin doğrulanması, sağlamasının yapılması mümkün değildir.

113 "Tasavvufi düşüncüyü tenkit etmek hem zordur hem de zorunludur. Zordur, çünkü kişinin yaşadığı bir hali dışarıdan tenkit etmek ister istemez "men lem yezruk lem ya'rif" formülünü davet edecektir. Zorunludur, çünkü mistik yorumların nerede karar kılacağını kestirmek mümkün olmadığı için "dini sınırların" zorlanması, hatta aşılması her an gündeme gelebilir. Dolayısıyla sufilerin daha dikkatli olmalarını temin için görüş ve yorumları tenkit edilmeli, eleştiriye tabi tutulmalıdır." Mustafa Kara, "Tasavvufi Hayat ve Düşüncüyü Tenkit (İsmail Hakkı Bursevî Örneği)", *Bursa'da Düünden Bugüne Tasavvuf Kültürü* (Bursa Kültür Sanat ve Turizm Vakfı Yayınları, 2003), 2/196. Mustafa Kara'nın şu tespiti de önemlidir: "İslâmî ilimlerde zayıf veya mevzu hadis denince akla gelen ilk saha tasavvuf ve tarikat sahasıdır. Gerçekten tasavvufi düşüncede kullanılan hadislerin bir kısmı zayıf, bir bölümü de mevzu'dur, uydurmadır. Fakat ilave etmek gerekir... bu konu bütün İslâmî ilimlerin bir çıkmazıdır." Bkz. "Hazreti Peygamber'in Tasavvufi Düşüncedeki Yeri", *Diyanet İlmî Dergi* XXV/4 (1989), 224.

114 Gazzâlî, *İhyâu Ulumi'd-Din*, 3/20-28; Gazzâlî, *İhyâu Ulumi'd-Din*, çev. A. Serdaroğlu, 3/41-57.

115 Bkz. İbnu'l-Arabî, *Fusûsu'l-Hikem ve'l-Ta'likât Aleyh*, i'dâd: Ebu'l-A'la el-Affî (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-Arabîyye, [t.y.]), 1/93, 99, 2/94-95.

116 Ayrıca bkz. İmâm-ı Rabbânî, *Mektûbat-ı İmâm-ı Rabbânî*, çev. Kasım Yayla (İstanbul: Merve Yayınları, 1999), 1/128, 209;

Bursevî'ye göre kesbî olduğu zannedilse de esasen nübüvvet gibi velâyet de vehbîdir.¹¹⁷ Vasıtasız bir şekilde Allah'la irtibat kuran velîlerin getirdikleri bilgilere “ilhâm âyetleri” veya “bâtınî vahiy” denilir. Meleklerle daima irtibatlı olan velîler bu sayede gaybı bilirler, hatadan korunmuş olup bütün varlıklar emirlerine âmâde olur.

Bursevî'nin nakline göre bazı büyük sûfiler, cehennem ehli azap görürken zaman zaman Hz. Peygamber'in şefaatinin bereketiyle uyuyarak azaptan kurtulurlar ve bu onlar için büyük bir rahmet olur, demişlerdir. Bursevî'nin de sahiplendiği bu itikada göre kâfirlerin bedenleri ve ruhları uzun devirler boyunca yandıktan sonra gerçeği görmelerine engel olan perdeler kalkar, böylece onlar da âriflerin *dünyada* gördükleri cemalin izlerini görürler. Bu onların, içinde bulundukları azabın hafiflemesine vesile olur.

Vaazlarında vahdet-i vücûd meselesi ve Ehlisünnet akidesine aykırı böylesi sözler sarf ettiği gerekçesiyle bir vakit takibata uğrayan mutasavvıf Bursevî, “sırrı”ı fâş ettiğine inandığı Niyâzî-i Mısırî'yi (ö.1105/1694), Şeyh Bedreddin'i (ö.823/1420) ve eksik taraflarını gördüğü diğer kişi ve zümreleri kıyasıya tenkit etmiştir.¹¹⁸ Tasavvuf ehlinin ve özellikle vahdet-i vücûdun aleyhinde söz söyleyen ulemayı ise tarikat adına ve ancak tarikat denildiğinde hemen herkeste bir ön kabulle çağrışım yapan tevazua uymayacak biçimde şiddetle eleştirmiştir.¹¹⁹ Malum olduğu üzere her ne kadar yaklaşık hicrî II. asırda Müslümanlar arasında zühd ve tevazu ile başlayan bir ahlâk/ eylem hareketi olsa da ilerleyen zamanda şu veya bu etki ile geçirdiği düşünsel ve yapısal değişimlerle itikâdî ve felsefî bir bloğa dönüşen¹²⁰ bu hareket, kendi fırka ve mezheplerini savunma ve beraberinde alan hakimiyeti sağlama adına her daim zühd ve tevazuun çağrışımını da istismar ederek saldırgan bir dil kullanmış, farklı yorum ve içtihatlar geliştirmiş diğer zevatı karalayıp ötekileştirmiştir. Nitekim Bursevî de edebî kimliği ve bestekâr ve şairane şahsiyeti ile şiirlerinde mahzun ve kırılgan bir ruh halini yansıtsa¹²¹ da fikirsel muhaliflerine karşı sergilediği hırçın¹²² üslubuyla pek de mütevazı bir mizaçsergilememiştir.¹²³

Öte yandan Bursevî'nin, keşfi vahiyle eşdeğer sayması ve bütün dinî meselelerin çözümünde kullanılabilecek kesin bir bilgi kaynağı olarak kabul etmesi, vahdet-i vücûd teorisine gerçek tevhid nazarıyla bakması ve bu konuda sahih olmayan bazı rivayetlere dayanması, gerçek anlamıyla nübüvvetin sona ermediğini savunup

Ahmed Faruk Serhendî İmâm-ı Rabbânî, *Mektûbât* (İstanbul: Fazilet Neşriyat, [t.y.]), 1/81, 142; Mustafa Akman, *Celâleddin ed-Devvânî'nin Kelâm Sistemi* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2017), 47-48.

117 Bursevî, keşf ve ilhâmı hadis kabul yolları arasına dâhil etmektedir. Ona göre keşf ve ilhâm sonucu mutasavvıflar tarafından sahih diye nitelendirilen hadisler sorgusuz sualsiz tam bir teslimiyetle kabul edilmelidir. Keza havâss-ı nâsın (seçkin insanların) fetvâsıyla tereddüd etmeden amel edilmesi gerektiğini, onların ilminin sonradan kazanılan bir ilim değil Allah vergisi olduğunu, onların söz ve fiillerinde yanılma olmayacağını ve ilhâmın sıradan insanlara göre hüccet olmasa bile itikâd erbâbına hüccet olduğunu, bundan dolayı da şimdiye ve kıyâmete kadar sünen-i evliyâ ile amel olunacağını ve inkâr erbâbına aldırış etmemek gerektiğini belirtmektedir. Gültekin, “İsmâil Hakkı Bursevî'nin Hadis Şerh Metodu”, 720, 726-727.

118 “Bursevî'nin ısrarla sûfilerin hata etmediğini savunması, hata etti diyenleri şiddetle yermesi, bu arada sahih olmayan keşiften söz etmesi sûfilerin çoğunda görülen açık bir çelişkidir. Zira sahih keşif ile sahih olmayanı ayırt edecek Kur'an dışında bir kıstas ortaya koymamaktadır. Kur'an kıstas olarak kabul edildiği takdirde, bunu delil olarak kabul eden herkesin bu kıstası kullanma imkânı vardır.” Cağfer Karadaş, “İsmail Hakkı Bursevî'nin İtikadi Görüşleri”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 8/8 (1999), 266.

119 Bursevî, ilmî hayatını başından sonuna kadar vahdet-i vücûdçu bir çizgide geçiren bir sûfi olarak bilinse de ondan yaklaşık seksen yıl sonra vefat eden Amasyalı Âkifzâde Abdurrahim Efendi (ö.1223/1808), Bayburtlu İbrâhim Efendi'nin (ö.?), bizzat gördüğünü belirttiği Bursevî'ye ait bir risâlede; *Bursevî'nin vahdet-i vücûdçu fikirlerinden dönüp bunlardan tevbe-istiğfâr ettiğini gösteren* sözlerini nakletmiştir. Necmi Sarı, “İsmâil Hakkı Bursevî'nin Şerhu Nuhbeti'l-fiker Adlı Eserinde Ali el-Kârî'ye Karşı Takındığı Olumsuz Tavrın Muhtemel Sebepleri Üzerine Bir Değerlendirme”, *Dergiabant: Abant İzzet Baysal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/1 (2021), 17-18.

120 Bursevî, Osmanlı sûfiliğinde İbn Arabî'nin başat yorumcularından biridir. Tasavvufun, I. (Klasik dönem/ sünnî tasavvuf) ve II. (İbn Arabî ile başlayan metafizik) dönemleri için bkz Muammer Cengiz, “İsmail Hakkı Bursevî'de İbâdetler Metafizikliği”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* XVI/3 (2016), 129, 154.

121 Murat Yurtsever, “İsmâil Hakkı Bursevî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/107-108.

122 “Mutaassıb bir Hanefî” olarak tanımlanmıştır. Bkz. Sarı, “Ali el-Kârî'ye Karşı Takındığı Olumsuz Tavrın Muhtemel Sebepleri”, 15.

123 Bursevî, bazı çalışmalarında Ali el-Kârî'ye (ö.1014/1605) karşı olumsuz bir tavır takınmıştır. Bunun yegâne sebebinin el-Kârî'nin gölgesinde kalmak istememesi olduğu belirtilmiştir. Bkz. Sarı, “Ali el-Kârî'ye Karşı Takındığı Olumsuz Tavrın Muhtemel Sebepleri”, 2, 18.

peygamberle velîleri paralel çizgilerde telakki etmesi, keşfe dayanarak kâfirlerin cehennemde zaman zaman azaptan kurtulabileceklerine ve bir şekilde ilâhî cemali müşâhede edebileceklerine¹²⁴ inanması, onun genel çerçevede (kurumsal) Ehlisünnet akaidinden ayrıldığı noktaları oluşturur. Bu itikadına rağmen *paradoks*al biçimde döneminden itibaren gerek tasavvuf çevrelerinde gerekse medreselerde eserleri okunduğundan Bursevî'nin günümüze kadar devam eden etkilerinin oldukça yaygın olduğunu görmek mümkündür.¹²⁵ Evet hâl belirtildiği gibi de olsa Bursevî hemen bütün tasavvufi çevrelerde geniş kabul görmüş, birçok eseri ise yaygın biçimde okunmuştur. Gördüğü bu rağbetten dolayıdır ki tefsirinin 3 ayrı Türkçe tercümesi yapılmıştır. Yalnızca Mevlevîler'in Şems kolu ve Bayramî Melâmîleri, *Silsilenâme-i Celvetî* adlı eserinde Hz. Peygamber'in anne ve babasının kâfir olduğuna dair rivayete yer vermesi, amcası Ebû Tâlib'in küfür üzere öldüğünü söylemesi yüzünden onu şiddetle eleştirmiş, mezarını ziyaret etmeyi dahi uygun görmemiştir.

Rûhu'l-beyân isimli tefsirini, 1096/1685'ten itibaren vaazlarda anlattıklarına tasavvuf felsefesinden yorumlar da ekleyerek Arapça yazmaya başlayan Bursevî, 1117/1705'de tamamlamıştır. Müellif hattı/ nüshası on altı defter halinde Bursa Eski Yazma ve Basma Eserler Kütüphanesi'nde bulunan *Rûhu'l-Beyân*;¹²⁶ ibare, işaret ve rabbânî ilhâmın faydalarını bir araya getiren ve her türlü ilim ve mârifeti ihtiva eden tasavvufi bir tefsir olarak tanımlanmıştır.¹²⁷ Naklettiği hadislerin bir kısmı zayıf ve mevzû kabul edilen rivayetlerden oluşan eser, bu yönüyle özellikle hadis âlimleri tarafından eleştirilmiştir. Zira Bursevî, keşifle hadis ahzını ve bir hadisin tespit ve tashihiinde keşfi yeterli görmektedir.¹²⁸ Oysaki keşif, sübjektif bir yöntem olarak sonuçta keşfi yaptığını iddia eden kişinin içtihat ve yorumlarından ibarettir. Dolayısıyla bunun da yanlış ve yanıltıcı olması pekâlâ mümkündür. Nitekim Tasavvuf alanında yazdığı 41 eserinden¹²⁹ başka Tefsir, Hadis, Fıkıh, Kelâm, Edebî ve sair alanlara dair eserleri ile yaptığı şerhlerde -farklı yerlerde başka kimselere daha neler söylemiş olabileceği bir yana- Kürtlere dair dile getirdiği hakaret ve ithamlar hiç de tevazu, edep adap ve hatta insaf ve vicdanî bir keşif ve ilhâm gibi gözükmemektedir.¹³⁰

Bu *müfessir şeyhin* belirttiğine göre Hz. Ömer'in oğlu Abdullah (r) dedi ki: Hz. İbrahim'i yakma fikri Arap acemlerinin -yani Kürtlerden- birinden geldi.¹³¹ Ömrüme/ varlığıma yemin olsun ki Kürtler bozgun-

124 Bursevî, Allah'ın rüyada ve fena fillâh mertebesinde görülebileceğini ileri sürmektedir. Oysa Ehl-i Sünnet'e göre dünyada görülmesi söz konusu olmadığı gibi, ahirette görülmesinin de keyfiyeti konusunda bir ittifak yoktur. Bkz. İbrahim Çapak, *Bir Din Felsefesi Problemi Olarak Bursalı İsmail Hakkı'da Ulûhiyyet*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi (1997), 55, 57, 59, 123.

125 Yusuf Şevki Yavuz- Çağfer Karadağ, "İsmâil Hakkı Bursevî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/108-110; Bursevî'ye göre "Velilerin ilhamına, hakikatte vahiy denir.", "...Evliyâyı da içine alır ama, ne var ki, örfen evliyâyı, enbiyâ denmez." Çapak, *İsmail Hakkı'da Ulûhiyyet*, 114-116. "Şüphesiz ki nebîler ve velîler Allah katından ilhama mazhar olmuşlardır. Vahiy ile ilhamda asla hata söz konusu değildir." Derviş Dokgöz, "Epistemolojik Açından Tasavvuf Fıkıh İlişkisi: Rûhu'l-Beyân Tefsiri Özelinde", *Doğu Anadolu Sosyal Bilimlerde Eğilimler Dergisi* 5/1 (2021), 34-35, 38, 44.

126 İsmail Hakkı, *Rûhu'l-Beyân fî Tefsiri'l-Kur'an*, Bursa: İnebey Kütüphanesi, Koleksiyon adı: Genel, Koleksiyon numarası: 20 (12 -27), Genel, nr. 12-27. GE20 Yazma (müellif nüshası): 9/69 (satır: 18-21); varak: 285/b, Varak no (nüsha üzerinde bulunan): 42-86 (satır: 10-13); Ali Namlı, "İsmâil Hakkı Bursevî'nin Rûhu'l-Beyân fî Tefsiri'l-Kur'an Adlı Tefsiri", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* IX/18 (2011), 369.

127 Bursevî'nin yönteminin, "Kur'an ayetlerinin mümkün yorumsal anlamlarının oldukça dışına düşen ve klasik tefsir formatıyla ciddi anlamda çelişki arz eden bir anlama modeline tekabül ettiği açıklıkla vurgulanması gereken bir husustur." Ömer Başkan, "Halkı irşad Çabasının Tefsire Yansıması Biçimi: Bursevî'nin Rûhu'l-Beyân'ı ve Tefsir Yöntemine Dair Bir Değerlendirme", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* VIII/3 (2008), 138, 144.

128 Ali Namlı, "Rûhu'l-Beyân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/211-213; Namlı, "Rûhu'l-Beyân fî Tefsiri'l-Kur'an Adlı Tefsiri", 378.

129 Ali Namlı, "İsmâil Hakkı Bursevî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/102-106.

130 "Bursevî, bütün meselelere mensubu bulunduğu tasavvufi sistemin, gelenek içerisinde iyice biçimlenmiş perspektifinden bakmakta ve bu konuda son derece katı görünmektedir. Bursevî'nin, tanıma uymayan veya tasavvufi dairenin dışında kalan bütün kişi ve görüşler karşısında sergilemiş olduğu bu katı tutumunu anlamlandırabilmek için, "ne olursan ol, yine gel" mısraıyla formüle edilegelen tasavvufi hoşgörünün anlam ve boyutlarını yeniden düşünmemiz gerekmektedir." Yaşar Aydın, "İsmail Hakkı Bursevî'nin Felsefe Tasavvuru", *İslâmî Araştırmalar* XVI/2 (2003), 185, 187, 194.

131 "Hazret-i İbrahim'i yakma teklifini ortaya atan Nemrut'tur. İbn Ömer (r.a.), bu teklifi yapan kişinin acemlerin bedevilerinden biri olduğunu söylemiştir. O bu sözle Kürtleri kastetmiştir." ez-Zemahşerî (ö.538/1144), *el-Keşşâf/ Keşşâf Tefsiri*, çev. Ömer Çelik, Edit. Murat Sülün, 1. Bsk. (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2018), 4/460. Enbiya 21/68. ayet tefsirinde, bakabildiğimiz şu müfessirler de ayeti *Hayzer/ Hayzen* adında bir Kürt tanımlaması ile Kürtlerle ilişki-

culuklarını ve cefalarını sürdürmekte ve insanlara zulmetmedeki aşırılıklarını sürdürmektedirler. Bundan sonra da bunu arttıracaklar ve bundan vazgeçecek de değildirler. Ahlâken kendilerinde İbrahim Halil'in dini olan İslam'dan ahlâk ve amel olarak en ufak bir eser bulunmamaktadır. Amel açısından da böyledirler. Tabiatları Müslümanların mallarını talan etmektir. Bütün bildikleri zulümdür, hırsızlıktır, öldürmek ve yol kesmektir. Vallahi onlar bu yüce ümmetten (İbrahim milletinden) değildirler. Allah insanlar içinde böylelerini çoğaltmasın. Onların en salihleriyle dostluk kurmaktan ve yaşadıkları bölgelere uğrayıp geçmekten bile sakın. Bu ifadelerin müellif nüshasındaki orijinal metni¹³² şöyledir:

وقال ابن عمر رضي الله عنهما ان الذي أشار بإحراقه رجل من اعراب العجم يعني من الأكراد ولعمري انهم لفي فسادهم وجفائهم وغلوهم في تعذيب الناس بعد يقدمون ولا ينفكون عن ذلك ما ترى للإسلام الذي هو دين ابراهيم الخليل عليهم اثرا في خلق ولا عمل خلقهم نهب اموال المسلمين وعلمهم ظلم وسرقة وقتل وقطع الطريق والله ما هؤلاء باهل الملة الغراء لاكثر الله في الناس مثل هؤلاء إياك والمصاحبة باصلحهم والمرور ببلاهم¹³³

Ancak Rûhu'l-Beyân'da Bursevî'nin sergilediği bu ırkçı nefret dili bir yana, Abdullah b. Ömer'in (ö.73/693) gerçekten böylesi bir iddiada bulunup bulunmadığına ya da bunu kimden duyduğuna dair herhangi bir veri yoktur. Filvaki olsa bile akl-ı selim, insan onuru ve Kur'an'ın ruhuyla örtüşmeyen rivayetler veya söylemler kim tarafından aktarılsa/ söylense ve hangi kaynakta geçse de reddedilmek durumundadır. Bu itibarla hemen bütün Osmanlı medreselerinde ve varisi olan çevrelerde *temel karakter eğitim kitabı* işlevi gören bu tefsirde Kürtlerin topyekûn bozguncu, zalim ve ahlâksız olduklarının ilanı, insanların en kötüsü olduklarına yemin ve nesillerinin tükenmesine dair beddua; asla Müslüman olmadıklarının beyanı,¹³⁴ en salihleriyle bile arkadaşlık etmeme isteği ve bulundukları yerlere gitmeme yönündeki tehlike uyarısı akl-ı selime zıyan bir yaklaşımdır.¹³⁵

lendirmektedirler: İbn Cerir Taberi, Câmiu'l-beyân (ö.310/923); Begavî, Meâlimu't-tenzîl (ö.516/1122); İbn Atyyye el-Muharreru'l-veciz (ö.541/1147); Kurtubi, el-Câmi li ahkâmi'l-Kur'an (ö.671/1273); Nesefî, Medârikü't-tenzîl (ö.710/1310); Hazin, Lubabu't-te'vil (ö.741/1341); Ebu Hayyan, el-Bahru'l-muhîr (ö.745/1344); İbn Kesir, Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azim (ö.774/1373); Alusi, Ruhû'l-meani (ö.1270/1854) (Fetih 48/16).

132 Rûhu'l-Beyân'ın yapılan 3 tercümesinin ikisinde bu kısma yer verilmemiştir. Bkz. Bursevî, *Ruhu'l beyan: -Kur'an meali ve tefsiri-*, red. H. K. Yılmaz, A. Sert, M. Eriş, A. Namlı, trc. A. Kahraman, S. Derin, C. Durmuş (İstanbul: Erkam Yayınları, 2008), 12/528-531; Bursevî, *Muhtasar Ruhu'l-beyan tefsiri/ Tenvirü'l-ezhan min tefsiri Ruhi'l-beyan*, Özet/İhtisar: M. Ali Sabûnî, çev. A. Öz, A. R. Temel, C. Gökçe, H. Sevimli, H. Ünal, H. H. Tunçbilek, H. Kayapınar, İ. Karlı, red. Y. Kanar (İstanbul: Damla Yayınevi, 1995), 5/336-337. *Tam metin tercüme* motto ile yayınlanan eser ise ifadede geçen *Ekrad* kelimesini tercüme etmeden vererek *örtmüş*'tür. Bursevî, *Ruhu'l-Beyan tefsiri: Ruhû'l-beyan fî tefsiri'l-Kur'an*, çev. Osman Şen (İstanbul: Fatih yayınevi, [t.y.]) 17/224-226. Zaman zaman resmî ideolojilerin baskın olduğu dönemlerde yapılan ilmi çalışmaların da bu durumdan nasibini aldığı bilinmektedir. Örneğin DİA'nın *Kürtler* maddesi, -K- harfinin basıldığı cilt (2002) yerine çok sonraları çıkan EK cilde (2019) alınmış olması buna mümasil gibi gözükmektedir.

133 İsmail Hakkı Bursevî, *Rûhu'l-Beyân fî Tefsiri'l-Kur'an* (Beyrut: Daru'l-Fikr, ty.), 5/497, (قَالُوا حَزَقُوهُ وَانصُرُوا إِلَهُكُمْ إِنَّ) 5/497, (قَالُوا حَزَقُوهُ وَانصُرُوا إِلَهُكُمْ إِنَّ) Eğer yapabilirsiniz, onu yakın! İlahlarınızın intikamını alın!, dediler. Enbiya 21/68). (<https://quranpedia.net/ar/book/336/5/497>) Ayrıca Bursevî Saffat 37/96-97. ayetlerin tefsirinde bu kişinin Türk olduğundan da bahsetmektedir. (قال السهيلي في «التعريف» قائل هذه المقالة لهم فيما ذكر الطبري اسمه الهيزن رجل من أعراب فارس وهم الترك وهو الذي جاء في الحديث «بيننا رجل يمشي في حلة يتختر فيها فخسف به فهو يتجلجل في الأرض إلى يوم القيامة») Hal böyleyken Kürtlere yüklenmesini anlamak kolay olamamaktadır. (<https://quranpedia.net/ar/book/336/7/471>) Ayrıca Özdaş, burada bir yazım hatasından bahsetse (s.484) de biz öyle olmadığını düşünmekteyiz.

134 Câbân (Gâvan) adlı bir sahâbînin Kürt olduğu ve Resûlullah'tan hadis rivayet ettiği bilinmektedir. Onun oğlu Meymûn da güvenilir râvilerden biridir. Bilinen ilk müslüman Kürt, Ebû Meymûn Câbân el-Kürdî adlı sahâbî olup oğlu Meymûn el-Kürdî de İslâm kaynaklarında hadis râvisi olarak adı geçen bir şahsiyettir. Akbaş, “Kürtler”, EK-2/115-118; İlhan Baran, “Kürtler”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2019), EK-2/ 128-130.

135 Dinî ve aklî ilimlerin çeşitli dallarında eser veren Eş'arî kelâmcısı Celâleddin Devvânî (ö.908/1502) yaşadığı toplumun sosyal dokusuyla ilgili tespitlerde de bulunmaktadır. Bu manada gadr konusunu anlatırken bu kötü hasletin örneği olarak Türkleri işaret etmektedir. Bu vasfın zıddı olan vefaya ise Rumları göstermektedir. Ayrıca döneminin Türk çocuklarına dair de şu tespiti yapmaktadır: Çocuğun konuşmasında yemine asla ihtiyacı olmamalıdır. Onun tabiatı susmaya ve kısa cevaplar vermeye alıştırılmalıdır. Keza büyüklerin yanında dinlemeye ve güzel sözler kullanmaya alıştırılması gerekir. İşte Türklerin çocukları bu adaba daha çok muhtaçtır. Bkz. Mustafa Akman, *Celeddin ed-Devvânî: Ahlaki Siyasi Felsefi Tasavvufi ve Kelami Görüşleri* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2017), 54). Devvânî'nin bu tespitinden hareketle Türkler için, Bursevî'nin Kürtler hakkında yaptığı suçlama ve tavsiyeleri! sıralamak insaf ve vicdana sığmayacaktır. Ola ki Bursevî de kendi döneminde müşahade ettiği veya işittiği birtakım huzursuzlukları genelleyerek “ateşe atılma tavsiyesi”ni yapanın Kürtler olduğu ön kabulünden hareketle böylesi bir tavsiyeyi yapmıştır. Gel gör ki bu tutum bir vaiz/ sūfî/ müfessir kısacası insana yakışmamıştır.

Onun bu ifadeleri kullanmasının yegâne sebebinin, rivayete göre Hz. İbrahim'in (a) ateşte yakılması fikrini ortaya atanın Kürt olmasının¹³⁶ neden olduğu *dinî gayret* olma ihtimali çok zayıf gözükmektedir. Bursevî'nin bu salvolara esasen neden ihtiyaç duyduğunu, hangi arka plan, psikososyotarih ve bağlam ile bu atraksiyonları sergilediğini veya ne tür bir münasebetle bu derekeye düştüğünü tespit edemediysek de İslam'ın mensuplarında, nefret ve garaz depolayan böylesi bir hassasiyet/ adavet oluşturmadığını gayet iyi bilmekteyiz. Hele bunun kendi mensuplarından bir kitleye yapılmasına ise hiç mi hiç razı olmaz. Tıpkı Arap asıllı Ebû Cehil, Türk asıllı Atilla gibi bir insan yüzünden bu milletleri topyekûn suçlu görüp din dışı ilan etmenin; insaf, vicdan ve iman şuuruyla zinhar bağdaşmayacağı gibi. Üstelik hem Kürtlerin Hz. Ömer döneminden itibaren Müslümanlıklarını ilan edip¹³⁷ en az diğer ırklar gibi/kadar İslâm'ı yaşamışlıkları bulunmaktadır¹³⁸ hem de Bursevî'nin yaşadığı döneme kadarki sürede insanî, ilmî ve ahlâkî şöhretleri aleme yayılmış nice Kürt alimin¹³⁹ yaşamış olduğunu bilemeyeceği olanaksızdır. Keza günümüzde Fars, Kürt, Türk veya Araplar arasında birçok ateist, Allah ve din düşmanı bulunmaktadır. Sırf bunların yüzünden nice ulema ve salih insan yetiştirmiş bu milletleri topyekûn tahkir veya din dışı ilan etmenin itikad, vicdan ve insaf açısından ne kadar sakıncalı olduğu ortadadır. Bu itibarla Bursevî'nin bu ifadelerinin İslamî bilince, ruh ve muhabbetine; meveddet ve adalet emrine tamamen aykırı olduğunda, “hiç kimsenin başkasının suçundan ötürü suçlanamayacağına” dair prensibine taban tabana zıt olduğunda hiç şüphe yoktur. Bir veya bazı kâfirleri yüzünden Kürt milletinin tamamına bu tarzda hücum etmek ve özellikle de “salih olanlarıyla bile arkadaşlık/ yakınlık kurulmamasını” tavsiye etmek, fevrî bir hareketin, duygusal bir yaklaşımın ortaya çıkardığı bir durumdur. Ama bu duygusal durumun gönülden, Allah'a dostluktan, zühd, takva ve veradan kaynaklanmış olamayacağı ve dolayısıyla tasavvuf çatısı altında da olsa bunların edebiyatının yapılması, gereğinin yerine getirildiği/ getirileceği anlamına gelmeyeceği keza keşfi ve ilhâmî değil aklî muhakemeye ihtiyaç olduğu ortadadır. Bu ifadelerin müfessirin kendisine ait olmayabileceği ihtimali, müellifin -bizim de bir örneğini edindiğimiz- kendi el yazma nüshasının mevcut olmasından dolayı ortadan kalkmaktadır. Her ne kadar klasik bir savunma stratejisi olsa ve tarihi süreçte eklemelere maruz kalmış eserlerin varlığı malum ise de *Rûhu'l-Beyân* için bu olasılık devre dışıdır.

136 Hz. İbrâhim'in ateşe atılması fikrinin bedevi bir Kürt ile irtibatlandırılmasına veya mancınının bir Kürt tarafından icat edildiğine dair rivayetler çok zayıftır. Öyle anlaşıyor ki Hz. İbrâhim ile ilgili merak edilen birçok kapalı husus, dönemin ege-men zihniyeti çerçevesinde açıklanmıştır. Kürtlerin bedevi veya Perslere bağlı bedevi bir halk olarak gösterilmesini bunun bir yansıması olarak değerlendirmek mümkündür. Özdaş, “Hz. İbrâhim'in Ateşe Atıldığı Yer”, 487.

137 Kürtlerin İslam'a girişleri hakkında geniş bilgi için bkz. Cuma Karan, *Diyâr-ı Bekr ve Müslümanlarca Fethi* (İstanbul: Ensar Yayınları, 2014), 112 vd. Esasen Kürtler daha sonraki dönemlerde de İslam Ümmetinin en güçlü halkasından biri olmuştur. “İdrîs-i Bitlisi'nin çabasıyla Kürt beylerinin de destek verdiği Osmanlı ordusunun Şah İsmâil'i yenilgiye uğrattığı Çaldıran Savaşı Kürtler için de bir dönüm noktası teşkil etti. Osmanlılar'la aralarındaki mezhep birliği sayesinde yayılmacı Şîlik'ten korunan Kürtler arasında Sünnilik günümüze kadar en yaygın inanç sistemi olarak kaldı.” Baran, “Kürtler”, EK-2/128-130.

138 Bkz. Zeki Beg, *Kürtler ve Kürdistan*, 123-125; Ahmet Demir, *İslâmiyet'in el-Cezire'ye Gelişi*, 3. Bsk. (İstanbul: Nûbihâr Yayınları, 2019), 34-36, 47, 55, 71, 101-103, 120-121, 143-144, 153-157, 184, 190, 202-204, 216-217, 225-233, 240-244, 247-248; Abdulbari Aziz Othman, “el-Kurd we'l-Mezhebu's-Şafi'i", *Kurdiyat* 3 (Van, 2021), 159, 161; Doski, “İmam Şâfiî Mezhebi ve Kürtler”, 610. Krş. el-Halil, *Suretu'l-Kurdi fi Mesadiri'l-Turası'l-İslamî*, 103-105.

139 Zebîdî'nin kaydettiği 33 Kürt şahsiyet için bkz. *Tâcu'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs*, 794-798. Alanında meşhur olmuş, bu sebepten DÎA'nın da yer verdiği, Bursevî'nin de vakıf olacağı alimlerden tarih sıralamasıyla birkaçı şunlardır: Çok yönlü âlim *Ebû Hanîfe Ahmed ed-Dîneverî* (ö.282/895); Kıraat âlimi *Ebû'l-Kerem el-Mübârek eş-Şehrezûrî* (ö.550/1156); Haçlılar'a karşı mücadelesiyle tanınan *Ebû'l-Muzaffer el-Meliku'n-Nâsır (Selâhaddîn-i Eyyûbî)* (ö.589/1193); Hadis ve tefsir âlimi *Ebû's-Seâdât Mecduddîn (İbnu'l-Esîr) el-Cezerî* (ö.606/1210); tarihçi, edip ve muhaddis *Ebû'l-Hasen İzzuddîn Alî (İbnu'l-Esîr) el-Cezerî* (ö.630/1233); belâgat âlimi *Ebû'l-Feth Ziyâuddîn Nasrullâh (İbnu'l-Esîr) el-Cezerî* (ö.637/1239); hadis âlimi ve fakih *Ebû Amr Takıyyuddîn Osmân (İbnu's-Salâh) eş-Şehrezûrî* (ö.643/1245); tarihçi, fakih, edip ve şair *Şemsuddîn Ahmed el-Bermekî (İbn Halîkân) el-İrbîlî* (ö.681/1282); *Şemsuddîn Muhammed eş-Şehrezûrî* (ö.687/1288?); Osmanlı müftüsü *Molla Gürânî* (ö.893/1488); Şerefnâme yazarı *Şeref Han* (ö.1012/1603); mutasavvıf ve şair *Şeyh (Molla Cezerî) Ahmed el-Cezerî* (ö.1050/1640); mutasavvıf şair *Fakî-yi Teyrân* (ö.1050/1640); Şâfiî fakih, muhaddis ve mutasavvıf *Ebû'l-İrfân (Ebû İshâk) Burhânuddîn İbrâhîm el-Kûrânî eş-Şehrezûrî* (ö.1101/1690); şair ve mutasavvıf Şeyh *Ahmed Hânî* (ö.1119/1707); Şâfiî fakih *Ebû Abdillâh Muhammed el-Kûrânî* (ö.1194/1780); Nakşibendiyye tarikatının Hâlidîyye kolunun kurucusu *Ebû'l-Behâ Ziyâuddîn Hâlid el-Bağdâdî eş-Şehrezûrî* (ö.1242/1827); Osmanlı âlimi *Molla Halil Siirdî* (ö.1258/1843); Nakşibendî-Hâlidî şeyhi *Tâhâ-yı Hekkârî* (ö.1269/1853); Hâlid el-Bağdâdî'nin halifesi *Osman Sirâceddin et-Tavîlî* (ö.1282/1866); *Molla Mahmud Bâyezîdî* (ö.1283/1867?); *Hacı Kâdir-i Kûyî* (ö.1314/1897?); Ayrıca bkz. Müfit Yüksel, “İslam tarihinde Kürt uleması ve günümüze bakış”, <https://www.yenisafak.com/yazarlar/mufit-yuksel/islam-tarihinde-kurt-ulemasi-ve-gunumuze-baki-31192>

Bu nefret ve şiddet dilinin sıradan Türk köylüsündeki (toplumsal algıdaki) yansımaları genelde “kuyruklu Kürt, dağlılar, eşkıyalar, çapulcular, kırolar, mağaradan gelmişler” şeklinde olmuştur. Bursevî’nin “Rûhu’l-Beyân” adlı eserindeki Kürtlere yönelik ağır ithamların tek başına değilse de bunda etkili olduğu izahtan varestedir. İdeolojisi bu tarz fikirler olan eserlerle beslenen Medreselerin veya okur yazar durumunda olan kimselerin eğitip zihinlerini yönettiği bir halkın, İslam dininin insanları kardeş kılma inancına göre davranması beklenemez. Nitekim resmî medreselerde bu gibi fikirler taşıyan eserler okuyarak yetişen Osmanlı din alimlerinden kimisi, Kürtlere bu gözle bakılmasını reva görmüş veya en azından bu yaklaşımı giderecek türden bilinen bir tutum sergilememiştir ki bugün bile maalesef Anadolu’nun ücra köşelerinde bile Kürtler hakkında aşağılayıcı bir anlayış ve tutum görülebilmektedir.

Esasen tefsirinde Kürtler hakkında bu tür hakaretamiz bir dil kullanan Bursevî’nin bu kanaatinin anlık/fevrî veya geçici bir sebebe dayanmadığı aksine farklı çalışmalarından onun kafa yapısı olarak Türkçe ve Türklüğe verdiği özel konumun kendisinde oluşturduğu Kürtler ve Türklüğe dair nefretinin somut bir yansıması olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim o, Kur’an’ın Arapça olması münasebetiyle eserinde dillerin en faziletli olanının Arapça, sonra Farsça, sonra da Türkçe olduğunu şu sözleriyle ifade eder:

“Efazıl-ı el sine Arabî ve ondan Farisiyye-i deriyye ve ondan Türkîdir”.¹⁴⁰ Aynı görüşü *Kitabü’n-Netice* adlı eserinde de şu şekilde tekrar eder: “Ve cümle-i elsinenin efdali lisân-ı Arab ve ba’dehu Farîsi ve ba’dehü Türkîdir.”¹⁴¹

Yine, *Şerh-i Kelâm-ı Şeyh Sadî* adlı risalesinde de Allah’ın muhtelif dillerle konuştuğunu ve bunlardan en faziletli olanlarının Arapça, Farsça ve Türkçe olduğunu belirterek Allah’ın bu dillerin her biri ile defalarca kendisiyle konuştuğunu şu şekilde söyler: “Allah Teâlâ lûgat-ı muhtelif ile tekellüm ider, egerçi efdali lûgat-ı Arabiyye, andan Farisiyye, andan Türkiyyedir. Ve bu fakire her biri ile defaat ile tekellüm vaki olmuştur.”¹⁴² *Kırk Hadis Şerhi* adındaki kitabında ise işi birkaç level daha ileriye götürerek “Âdem cennetten lisan-ı Türkî ile ‘kalk’ demekle kıyam edip çıkmıştır. Zira dünyada ahir tasarruf Türkündür.”¹⁴³ Bursevî’nin, Türkçeye dair “Âdem’in dili ve cennette konuşulan dil olması” iddiası onun fanatik kavmiyetçi ve tassubî bir anlayışta olduğunu göstermesi açısından önemlidir. Çünkü farklı bir eserinde; “*Pes lisan-ı Türkî dahi şerefte fi’l cümle Arapça’ya mülhaktır.*”¹⁴⁴ diyerek Türkçeyi şeref bakımından¹⁴⁵ Arapça ile eşit düzeye çıkarmaktadır. Özellikle Türkçeyi yüceltip cennet dili olarak görmesinin, ömrünün son yıllarında kaleme aldığı *Kırk Hadis Şerhi*’nde (telif tarihi: 1725) yer alması kayda değerdir. Bu felsefesinden hareketle olsa gerek Bursevî Enbiya 68 ayetini tefsir ederken “Zaten Hz. İbrahim’i ateşe atılma fikri Kürtlerden geldi. Hz. Ömer’in oğlu Abdullah da tefsirinde böyle söylüyor” demektedir; ancak bu iddia ile ilgili bir kaynak gösterme gereği duymamaktadır.

Öte yandan peygamberlerin gönderilen kavimden¹⁴⁶ olduğu sabitesinden hareket edersek Hz. İbrahim’i yakma isteğinde bulunan halkın Kürt olması durumunda bu peygamberin de Kürt olması ihtimali doğmaktadır. Şüphesiz İbrahim ve milletin/ halkının Kürt olmasında bir sakınca bulunmamaktadır lakin bu durumda Bursevî’nin Kürtlere dair tespit ve önerilerinin onun (Hz. İbrahim) için de geçerli olacağı uzak bir ihtimal değildir.

140 Songül Aydın Yağcıoğlu, “İsmail Hakkı Bursevî’nin Dil ve Türkçe ile İlgili Görüşleri”, *Uluslararası Türk Kültürü ve Medeniyeti Kongresi 5-7 Eylül* (Balıkesir 2018), 127.

141 Yağcıoğlu, “İsmail Hakkı Bursevî’nin Dil ve Türkçe ile İlgili Görüşleri”, 127; Ebubekir Aytekin, “Tefsirlerde Kavmiyetçilik (Bursevî Örneği)”, <https://www.adiyamanlilar.net/tefsirlerde-kavmiyetcilik-bursev-ornegi-makale,6292.html> (19.08.2022).

142 Ahmet Topal, “İsmail Hakkı Bursevî’nin Şerh-i Kelâm-ı Şeyh Sadî Adlı Risalesi”, *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* ÖS-III (2016), 209. İlginç olan, Bursevî burada “Allah Musa ile konuştu.” (Nisa 4/164) ayetine işaret etmektedir ki onun epistemoloji anlayışından hareketle “Musa ile konuştuğuna göre benimle neden konuşmasın” demiş olsa gerektir.

143 Yağcıoğlu, “İsmail Hakkı Bursevî’nin Dil ve Türkçe ile İlgili Görüşleri”, 128. “Mehmet Ali Aynî (1869-1945), Bursevî’nin bu görüşünü onun Türk kimliğiyle ve Türklüğe muhabbetiyle ilişkilendirir.”, “O yüksek Türk mütefekkirinin bu rivayeti yazarken Türkçe’nin de şerefçe o dillere müsavi olduğunu ihtar eylemesi onun harim-i vicdanında yaşayan Türklüğe muhabbetinin ani bir feveranından başka neye delalet edebilir?” sf. 129. Bursevî bu hamaset ve heyecanla âl-i Osman’ın kıyamet alametlerinden olan Mehdi’ye kadar devam edeceğini ise şöyle dile getirir: “Ve Devlet-i Osmaniye zemân-ı Mehdi’ye dek mütemâdi olacaktır. ...Ve’l-ilmü indallahi’l habîr.” sf. 124.

144 Yağcıoğlu, “İsmail Hakkı Bursevî’nin Dil ve Türkçe ile İlgili Görüşleri”, 128.

145 Arapça için de bu şerefın neden icap ettiği ayrıca sorgulanmalıdır.

146 İbrahim 14/4.

SONUÇ

Başka ülkelerdeki benzer tutumların nasıl olduğunu bilemiyorum lakin Türk Dil Kurumu (TDK) sözlüğünün “Ön Asya’da yaşayan bir topluluk ve bu topluluktan olan kimse” diye tarif ettiği, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi İslâm Ansiklopedisi’nin (DİA) ise K harfinin basıldığı 2002 yılında görmediği/ kapsamadığı ve ancak 2016 yılında basılan EK-2 cildinde o da bazı bölümlerini sıklıkla gündelleyerek (gözden geçirilmiş 3. basım, 2019) gördüğü *Kürtler*, bir topluluk olarak Araplardan sonra Hz. Ömer’in komutanı İyâz b. Ğanm (ö.20/641) döneminde yani 17/639 yılında İslâm’ı kabul eden ikinci bir millettir. İslâm’ı kabullerinden sonra ona gönülden ve samimiyetle teslim olarak ümmeti oluşturan öteki ırklarla uyum ve iş birliği içerisinde, asabiyet ve hamasetten uzak biçimde varlığını sürdürmüştür.

Kürtler için gidişat böyle olsa da kucak açtıkları, hayatı paylaşıp kaynaştıkları ve gelecek inşasını birlikte kurguladıkları diğer kavimlere mensup kimi insanlar, onları toplum dışı ilan etmek ve bu uğurda muhtelif kimselere nispetle uydurulan çeşitli rivayetler üzerinden ya da böylesi rivayetleri istismar ederek siyasî ve hamasî olduğu gözükten iktidar hedeflerine ulaşmaya çalışmışlardır. Şîi veya Sünnî fırka ve mezheplere *sızmış* bu zevat, genelde söz geçirdikleri çevrelere tevazu kılığında dinî önderlik etmiş kimselerdir. Şüphesiz herhangi bir kavmi, Şîi veya Sünnî olsun fırka ve mezhebi, mensuplarından bir kısmının problemli tutum ve düşünceleri sebebiyle yargılamak doğru olmayacaktır ve her kavim, fırka ve mezhepten iyi veya kötü mensupların bulunabileceğini kabul etmek gerekmektedir. Ne var ki bu sefihane tutumu sergileyenler, kavim ve kavmiyetçiliklerinden evvel Şîilik, Sünnîlik veya sûfilikleriyle arzı endam ettiklerinden konuyu bu açıdan da görmek icap etmektedir. Nitekim çeşitli mecralarda meselenin bu nispetler üzerinden kavga konusu edildiği bilinmektedir.

Bu perspektifle makalemizde özellikle el-Kuleynî, Şeyh Saduk ve İsmail Hakkı Bursevî’nin *Kürtlerin kökenine* dair temelsiz iddiaları görülmeye ve anlamlandırılmaya çalışılmıştır. Bunların iddialarının ortak hedefi, Kürtlerin itibarsızlaştırılması ve onlarla temasın kesilmesini sağlamak gibi görünmektedir. Nitekim ilk ikisi, imâmlarına isnat ettikleri rivayetlerle Kürtlerin, cinlerin nesli olduğunu ve bu nedenle kendileriyle teşrik-i mesai ve evlilik bağının kurulmamasını istemiştir. Bunun rivayet veya dinî gerekçeden çok dönemin sosyolojisi ve iktidar mücadelesinden kaynaklanmış olacağı açıktır.

Hamasetten kaynaklı bir ön kabulle davrandığı anlaşılan Bursevî ise onlara dünyayı dar etmekte takipçilerinden onlarla irtibatı kesmelerini istemektedir. Onların Müslüman olmadıklarını iddia etmesi cabası. Oysaki bilindiği üzere Kürtler; Malazgirt, Çaldıran vs. yerlerde özellikle Bursevî’nin asabiyetini yaptığı Türklere din kardeşliği üzerinden destek vermiş, fedakârlık etmişlerdi. Üstelik onlardan İslâmî ilimlere hizmet etmiş -Bursevî’nin bilmiyor olamayacağı- nice meşhur ulema bulunmasına rağmen. Binaenaleyh onun “Rûhu’l-Beyân” adını verdiği eserinde pompaladığı böylesi yıkıcı duyguların, Beyân’ın/ Kur’an’ın rûh’u olamayacağı aşîkârdır.

İleri sürülen iddialar ve bu iddialardan mütevellit ortaya çıkan kaosa binaen konu öncelikle yaratılış, cinlerle münasebet ve sonra da muaşeret olarak kelâm ilminin ilgi alanına girmektedir. İnsan nev’inden bir varlık olarak Kürtler de Âdem’in neslindendir. Hem Sünnîlik hem de Şîiliğin temel parametreleri çerçevesinde baktığımız sıra bunun kendileri açısından da böyle kabul edilmiş olması gerekmektedir. Dolayısıyla bu ekolleri temsil makamında bulunan söz konusu zevatın Kürtler hakkında ortaya koydukları bu heretik değerlendirmelerin kabulü kelâm sistemi açısından imkânsız olmasının yanı sıra insanî olarak da tasvibi olanaklı değildir. Elbette burada bahis konusu mevzu özerinden söz konusu ekollerin aleyhinde bulunmanın gereği yoktur. Zira bu ekoller ve onların mülhakı durumundaki alt birimleri de İslâm’ın kendisiyle özdeş değil sadece birtakım çevrelerin dönemsel temsilcilerinin süreç içerisinde geliştirdikleri beşerî yorum ve değerlendirmelerden müteşekkil mezhepleridir. Mezhep görüşleri ise sadece temsilcilerini bağlar. Bu nedenle mitolojik mahiyet arz eden böylesi folklorik salvolar üzerinden karalanmaya ve dışlanmaya maruz kalan Kürtlerin, İslâm havzasında yaşayan öteki ırklarda sıkça görülen asabiyet duygularının kabararak hamaset edebiyatı yapmaları gerekmediği gibi bu tür iddialara sahip alt birim durumundaki adı geçen mezheplerin böylesi sapmalarına binaen İslâm’ın kendisine yönelik eleştirilere dönüştürmesi de insafli olmayacaktır. Ancak adı geçen mezheplerin yaşayan temsilcilerinin bu konuda uzak ihtimalli tevellere başvurmada insaf ve vicdanı merkeze alan açıklamalarda bulunarak pozisyon almaları da elzemdir.

KAYNAKÇA

- Abduh, Muhammed- Reşid Rıza, Muhammed. *Menâr Tefsiri Tefsiru'l Kur'ani'l Hakim*. İstanbul: Ekin Yayınları, 2014.
- Akbaş, Mehmet. “İlk İslâmî Fetihler Kürtler ve Hz. Ömer”. *Kürtler (Tarih) -I*, Edit. A. Demircan, M. Akbaş, 1. Bsk., (İstanbul: Nida Yayıncılık, 2015), 84-98.
- Akbaş, Mehmet. “Kürtler”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. EK-2/115-118 (gözden geçirilmiş 3. basım). Ankara: TDV Yayınları, 2019.
- Akbaş, Mehmet. “Evliya Çelebi'nin Gözüyle Kürtler ve Kürdistan”. *Artuklu Akademi: Mardin Artuklu Üniversitesi İlahiyat Bilimleri Fakültesi Dergisi* II/1 (2015), 43-58.
- Akman, Mustafa. *Celaleddin ed-Devvânî: Ahlaki Siyasi Felsefi Tasavvufi ve Kelami Görüşleri*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2017.
- Akman, Mustafa. *Celâleddin ed-Devvânî'nin Kelâm Sistemi*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2017.
- Akman, Mustafa. *İbn-i Arabî: Kelâmî Tartışmalar Sorular Şüpheler*. İstanbul: Ekin Yayınları, 2017.
- Akman, Mustafa. *Kur'an'da Cehalet Kavramı*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2015.
- Akman, Mustafa. *Mezhepler Tarihinin Klasik Kaynakları İçerik ve Özellikleri*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2019.
- Allame el-Hillî. *Tezkiretu'l-Fukaha*. 1. bsk., tahkik: Müessesetu Al-i el-Beyt, Kum: Müessesetu Al-i el-Beyt, 1414.
- Amedi, Botan. *Kürtler ve Kürdistan Tarihi*. İstanbul: Fırat-Dicle Yayınları, 1991.
- Amilî, Muhammed Cevad. *Miftahu'l-kerame fi şerhi kavâidi'l-allame: Kitabu'l-metacir*. tahkik ve talik: Muhammed Bakır el-Halîsî, 1. bsk., Kum: en-Neşru'l-İslami et-Tabia li Cemaati'l-Müderresin, 1424.
- Arpaguş, Hatice Kelpetin. “Mitoloji, Kur'an-ı Kerîm Kıssaları ve Kültürel Miras”. *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 25 (2003/2), 14-17.
- Ateş, Ali Osman. “Hadislerin Değerlendirilmesinde Aklın Konumuyla İlgili Bazı Tartışmalar”. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, VII/7, (2001), 177-188.
- Atiyye, Fatma ez-Zehrâ. “el-Vehrânî el-lâ'iz bi'l-âlemi'l-âher”. *Mecelletu Kulliyeti'l-Âdâb ve'l-Luğat*, Câmî'at Muhammed Haydar, 16, (2014), 419-430.
- Avcı, Casim. “Mes'ûdî, Ali b. Hüseyin”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/353-355. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Aycan, İrfan. “Rebîa (Benî Rebîa)”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 34/498-499. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Aydemir, Abdullah. *Tefsir'de İsrailiyyat*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, ts.
- Aydın, Hayati. “Dinî Kaynaklar ve Kültür Bağlamında Cinleri Anlamak”. *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 21/3 (2017), 1623-1670.
- Aydınlı, Yaşar. “İsmail Hakkı Bursevî'nin Felsefe Tasavvuru”. *İslâmî Araştırmalar* XVI/2 (2003), 185-194.
- Aydınlı, Seccat. *Firdevsi'nin Şahname'sinde Kürtler*. çev. Erkan Çardakçı. İstanbul: Avesta Yayınları, 2012.
- Aydoğdu, İsmail. *Ehmedê Xanî'nin Kürt Milliyetçiliğine Etkileri*. Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Van, 2018.
- Aytekin, Ebubekir. “Tefsirlerde Kavmiyetçilik (Bursevî Örneği)”. <https://www.adiyamanlilar.net/tefsirlerde-kavmiyetcilik-bursev-ornegi-ma-kale,6292.html> (19.08.2022).
- Azimli, Mehmet. “Anadolu'da Kürtler”. *Kürtler (Tarih) -I*, Edit. A. Demircan, M. Akbaş, 1. Bsk., (İstanbul: Nida Yayıncılık, 2015), 307-319.
- Bahş, Delal Muhammed Taha.- Fatma Salih İbrahim el-Beradî. “el-İnzîyahu'l-Acaibî es-Sahir fî Edebi'l-Menâmât “el-Menâmu'l-Kebîr lil'Vehrânî Unmuzecen””. *Mecelletu'l-Luğatî'l-Arabîyye*, 44/21, (2019), 335-364.
- Baran, İlhan. “Kürtler”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. EK-2/ 128-130 (gözden geçirilmiş 3. basım). Ankara: TDV Yayınları, 2019.
- Başkan, Ömer. “Halkı irşâd Çabasının Tefsire Yansıması Biçimi: Bursevî'nin Rûhu'l-Beyân'ı ve Tefsir Yöntemine Dair Bir Değerlendirme”. *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* VIII/3 (2008), 127-144.
- Bedirhan, Muhammed. “Heyûlânî İnanç: İsmâil Hakkı Bursevî'ye Göre Ârifin Dini”. *Theosophia: Felsefe, İlahiyat, Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi* 1 (2020), 71-89.
- Bender, Cemşid. *Kürt Uygarlığında Alevilik*. 1. Bsk., İstanbul: Kaynak Yayınları, 1991.
- Biçer, Bekir. “İslâm Coğrafyacılarının Eserlerinde Kürtler Hakkındaki Rivayetler (9. Yüzyıl - 13. Yüzyıl)”. *Tarih Okulu Dergisi (TOD) [Tarih Okulu, Yayıncı: Uşak Üniversitesi]* 17/2013 (2014), 165-187.
- Bitlisi, Mir Şerefhan. *Şerefname Kürt Tarihi*. çev. İbrahim Sungur. 2. Bsk., Van: Sitav Yayınları, 2019.
- Bitlisi, Şeref Han. *Şerefname Kürt Tarihi*. çev. Abdullah Yegin. 7. Bsk., İstanbul: Nûbihâr Yayınları, 2020.
- Brennan, Shane. “İslâm'dan Önce Kürtler”. çev. Serdar Yıldırım. *Kürtler (Tarih) -I*, Edit. A. Demircan, M. Akbaş, 1. Bsk., (İstanbul: Nida Yayıncılık, 2015), 47-62.
- Boladyan, Erşak. *el-Ekrad fî Hukbeti'l-Hilafeti'l-Abbâsiyye fî'l-Karneyn 10-11 Miladi*. çev. el-Kesinder Keşişyan. 2. Bsk., Beyrut: Daru'l-Fa-

rabi - Aras, 2013.

Boladyan, Erşak. *el-Ekrad min 'el-karni's-sabi' il'el-karni'l-aşir el-miladi vişka el-Mesadır el-Arabîyye*. çev. Heyet. 1. Bsk., Beyrut: Daru'l-Farabi - Aras, 2013.

Bozan, Metin. "Şeyh Adî'siz Yezidilik: Yezidîlerin Adî b. Musâfir Algısında Yaşanan Farklılaşmalar". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 53/2 (2012), 23-41.

Bozan, Metin. "XVI. Asırda Yezidîler (Êzîdîler)'in Dinî Statüsü Hakkındaki Tartışmalara Dair İki Belge: Mevlânâ Salih el-Kürdî'nin Bir Fetvası İle Mevlana Muhammed Berkalî'nin Ta'likî". *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, 12/27, (2020), 224-253.

Bozan, Metin. "Kürtler/Yezidîlik". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. EK-2/130-131 (gözden geçirilmiş 3. basım). Ankara: TDV İslâm Ansiklopedisi, 2019. (Bu bölüm en son 05.10.2020 tarihinde güncellenmiştir.)

Bruinessen, Martin Van. *Ağa, Şeyh, Devlet*. çev. Sabiha Banu Yalkut. İstanbul: İletişim Yayınları, 2015.

Bruinessen, Martin Van. *Kürdistan Üzerine Yazılar*. çev. Nevzat Kırar. 9. Bsk., İstanbul: İletişim Yayınları, 2015.

Bruinessen, Martin Van. *Kürtlük, Türklük, Alevilik: Etnik ve Dinsel Kimlik Mücadeleleri*. çev. Hakan Yurdakul. 11. Bsk., İstanbul: İletişim Yayınları, 2015.

Burkay, Kemal. *Kürtler ve Kürdistan Neolitik Çağdan 1. Dünya Savaşı'na Coğrafya- Tarih-Edebiyat*. 5. Bsk., Diyarbakır: Deng Yayınları, 2011.

Bursevî, İsmail Hakkı. *Rûhu'l-Beyân fî Tefsiri'l-Kur'an*. Beyrut: Daru'l-Fikr, ty.

Bursevî, İsmail Hakkı. *Rûhu'l-Beyân fî Tefsiri'l-Kur'an*. Bursa İnebey Kütüphanesi, Genel: 20 (12 -27), Varak no (nüsha üzerinde bulunan): 42-86. (GE20 Yazma (müellif nüshası): 9/69).

Bursevî, İsmail Hakkı. *Muhtasar Ruhü'l-beyan tefsiri/ Tenvirü'l-ezhan min tefsiri Ruhi'l-beyan*. Özet/İhtisar: M. Ali Sabûnî, çev. A. Öz, A. R. Temel, C. Gökçe, H. Sevimli, H. Ünal, H. H. Tunçbilek, H. Kayapınar, İ. Karşlı, red. Y. Kanar, İstanbul: Damla Yayınevi, 1995. (Eser, Sabûnî tarafından özetlenen metnin çevirisidir.)

Bursevî, İsmail Hakkı. *Ruhu'l-Beyan tefsiri: tam metin tercüme- Ruhü'l-beyan fî tefsiri'l-Kur'an*. çev. Osman Şen. İstanbul: Fatih yayınevi, [t.y.].

Bursevî, İsmail Hakkı. *Ruhu'l beyan: -Kur'an meali ve tefsiri-*. red. H. K. Yılmaz, A. Sert, M. Eriş, A. Namlı, trc. A. Kahraman, S. Derin, C. Durmuş, İstanbul: Erkam Yayınları, 2008.

Câbirî, Muhammed Âbid. *Arap-İslâm Aklının Oluşumu*. çev. İ. Akbaba. 3. bsk., İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2001.

Cahız, Ebû Osman. *Kitâbu'l-Hayevân*. Havaşi: Muhammed Basıl es-Suud, Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-ilmiyye, 2003/1424.

Challar, Abdulrhman.- Abdulhadi Timurtaş. "Şahsiyyatu'l-Vehrânî fî Menâmâtî'l-Kebîyre beyne'n-nakdi ve's-sihriyye (Eleştiri ve İroni Bakımından el-Vehrânî'nin el-Menâmu'l-kebir Adlı Eserindeki Karakterler) تشخيصات الوهراني في منامه الكبير بين النقد والسخرية". *Nüsha* (Şarkiyat Araştırmaları Dergisi), 21/53, (2021), 413-436.

Celâlî, Murad. "Di Adata û Rusûmatnameya Mela Mehmûdê Bazîdî de: Eslê Kurdan û Zımanê Wan". *Nubihar: Kovara Çandî Hunerî Edebî*, 141, 25/21, (2017), 12-17.

Cemilpaşa, Ekrem. *Muhtasar Kürdistan Tarihi*. 1. Bsk., İstanbul: Avesta Yayınları, 2018.

Cengiz, Muammer. "İsmail Hakkı Bursevî'de İbâdetler Metafiziği". *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* XVI/3 (2016), 127-159.

Çağmar, M. Edip. "Tâcu'l-'Arûs'ta Kürtler". *e-Şarkiyat Dergisi* 9/2 (2017), 786-801.

Çağrıncı, Mustafa. "Yaratma". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 43/324-329. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.

Çapak, İbrahim. *Bir Din Felsefesi Problemi Olarak Bursalı İsmail Hakkı'da Ulûhiyyet*. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1997.

Çelebi, İlyas. "Kur'an'ı Kerîm'de İnsan-Cin Münasebeti". *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13-15 (1995-1997), 167-198.

Çubukcu, Asri. "İyâz b. Ganm". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 23/498-499. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.

Demir, Ahmet. *İslâmiyet'in el-Cezire'ye Gelişi*. 3. Bsk., İstanbul: Nûbihâr Yayınları, 2019.

Demir, Mehmet. "Kurtubî'nin el-Câmî' li-aḥkâmî'l-Kur'ân Adlı Tefsiri Çerçevesinde Cinler Meselesi". *GİBTÜ İslami İlimler Fakültesi Dergisi SIRAT* 2/2 (2021), 10-48.

Demirci, Kürşat. "Dahhâk". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 8/408-409. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.

Devvânî, Celâleddin. *Akaid-i Adudiyye Şerhi*. çev. Mustafa Akman. Batman: Mütercim Yayınları, 2021.

Dineverî, Ebû Hanife Ahmed. *Ahbâru't-Tivâl*. 1. bsk., Mısır: Mektebetü'l-Ezheriyye, 1330.

Dokgöz, Derviş. "Epistemolojik Açından Tasavvuf Fıkıh İlişkisi: Rûhû'l-Beyân Tefsiri Özelinde". *Doğu Anadolu Sosyal Bilimlerde Eğilimler Dergisi* 5/1 (2021), 26-49.

Doskî, Enes Muhammed Şerif. *Etbau eş-Şeyh Adî b. Musafir el-Hakkari: mine'l-Adeviyye ile'l-Yezidiyye*. Dohûk: Matbaatu Havar, 2006.

Doski, Tehsin. "İmam Şâfiî Mezhebi ve Kürtler". çev. Hadiyah Zertürk. *Gelenekselci ve Modernist Paradigmalar Kışkacında İmam Şâfiî*. 607-622. Ankara: Araştırma Yayınları, 2014.

- Erul, Bünyamin. “Vedâ Hutbesi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/591-593. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Esedî, Hasan b. Yusuf b. Mutahhar. *Münteha el-Matlab fî Tahkiki'l-mezheb*. tahkik: Bahş Fıkhî Der Camia Peşuheş Hay-ı İslami, 1. bsk., Meşhed: Mecmeu Buhusi'l-İslamiyye, 1412.
- Firuzabadî, Mecdüddin. *el-Kamusü'l-muhit*. haz. Enes Muhammed Şami- Zekerya Cabir Ahmet, Kahire: Dâru'l-Hadis, 2008.
- Gazzâlî, Ebu Hamid. *Hakikat Arayışı: el-Münkız mine'd-dalâl*. çev. Abdürrezzak Tek. İstanbul: Emin Yayınları, 2013.
- Gazzâlî, Ebu Hamid. *İhyâu Ulumi'd-Din*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1989.
- Gazzâlî, Ebu Hamid. *İhyâu Ulumi'd-Din*. çev. Ahmed Serdaroğlu. İstanbul: Bedir Yayınları, 1974.
- Gecit, Mehmet Salih. “İslam Tarihi Kaynaklarına Göre Malazgirt Fethi Öncesi ve Sonrasında Türk-Kürt Münasebetleri”. *Uluslararası Türk Kültürü ve Medeniyeti Kongresi 5-7 Eylül (TÜRKKÜM)*. 1004-1021. Balıkesir 2018.
- Gültekin, Ayşe. “İsmâil Hakkı Bursevî'nin Hadis Şerh Metodu”. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 10/48 (2017), 710-727.
- Güneş, Hüseyin. “Emevîler Döneminde Kürtler”. *Kürtler (Tarih) -I*, Edit. A. Demircan, M. Akbaş, 1. Bsk., (İstanbul: Nida Yayıncılık, 2015), 99-118.
- Halil, Ahmet Mahmut. *Suretu'l-Kurdi fî Mesadiri't-Turası'l-İslamî*. 1. Bsk., bi'l-İştirak maa Müesseseti Sima li's-Sekafeti ve'l-Funun fi Debî, Erbil (İklimu Kurdistan el-Irak): Daru Aras li't-Tabaati ve'n-Neşr, 2012 (Ebu Ali el-Kurdî, Münteda Suver el-Özbek).
- Halil, Ahmet Mahmut. *Terihu'l-Kurd fî'l-Uhudi'l-İslamiyye*. 1. Bsk., Beyrut: Daru's-Sakî- Erbil: Daru Aras, 2013.
- Halil, Ahmet Mahmut. *Terihu Eslafı'l-Kurd*. 1. bsk., Erbil: Daru Mukıryanî, 2013.
- Halil, Ahmet Mahmut. *eş-Şahsiyyatu'l-Kurdiyye (dirase sosyolojiyye)*. 1. bsk., Erbil: Daru Mukıryanî, 2013.
- Hamidullah, Muhammed. *İslam Peygamberi (Hayatı ve Faaliyeti)*. çev. Salih Tuğ. Ankara: Yeni Şafak Gazetesi hediyesi, 2003.
- Hasaf, İsmail Muhammed. *Kurdistan ve'l-Meseletu'l-Kurdiyye*. 1. Bsk., Erbil: Matbaatu Hanî (Dohûk), 2009.
- Hennerbichler, Ferdinand. “Kürtlerin Kökeni”. çev. Mehmet Aslanogulları. *Bingöl Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü Dergisi* 2/2-3 (2016), 87-119.
- Hillî el-Hezli, Yahya b. Said. *el-Cami li's-Şerai*. tahkik: Heyet, İşraf: Ca'fer es-Süphanî, Kum: Müessesetu Seyyidu's-Şuheda el-İlmiyye, 1405.
- Hillî, Ebû Ca'fer Muhammed. *Kitabu's-Serair el-Havi li Tahriri'l-Fetavi*. 2. bsk., Kum: en-Neşru'l-İslami et-Tabia li Cemaati'l-Müderresin, 1410.
- Hoca Sadeddin Efendi. *Tacü't-Tevarih*. sd. İsmet Parmaksızoglu, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1979.
- İşık, İbrahim S. *A'dan Z'ye Kürtler: Kişiler Kavramlar Kurumlar*. 6. Bsk., İstanbul: Nûbihâr Yayınları, 2019.
- Izady, Mehrdad R. *Bir El Kitabı Kürtler*. çev. Cemal Atila. 4. Bsk., İstanbul: Doz Yayınları, 2021.
- İbn Âşûr, Muhammed Tahir. *Tefsir't-Tahrîr ve't-tenvîr*. Tunis: ed-Dâru't-Tunisiyye, 1984.
- İbn Babeveyh, Ebû Ca'fer Şeyh Saduk. *Kitabu Men La Yahduruhu'l-Fakih*. thk. Ali Ekber el-Ğifârî, 2. bsk., Kum: Menşuratu Cemaati'il-Müderresin, 1404.
- İbn Fadlullah, Ebu'l-Abbâs Şehabeddin Ahmed el-Ömerî. *Mesaliku'l-ebzar fî memaliki'l-emsar*. Kitabu'l-İnşai ve'l-Mukarebeti ve'l-Hutebai, Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-ilmîyye, 2004/1425.
- İbn-i Hacer. *Fethu'l-Bârî bi-Şerhi Sahih'il-Buhârî*. tahkik: M. Fuad Abdülbaki, Muhyiddin Hatîb, 2. baskı, Dâru'r-Reyyan li't-Turas, Kahire, 1987.
- İbn Hallikân, Ebu'l-Abbâs Şemseddin Ahmed. *Veşeyâtu'l-a'yân ve enbâu ebnai'z-zaman*. thk. İhsan Abbas, Beyrut: Dâru Sadır, 1977/1397.
- İbn Kesir, Ebu'l-Fida İsmail. *Hadislerle Kur'an-ı Kerim Tefsiri/ Tefsiru'l-kur'ani'l-azim*. çev. Bekir Karlığa. Bedreddin Çetiner. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1984.
- İbnu'l-Arabî. *Fusûsu'l-Hikem ve't-Ta'likât Aleyh*. i'dâd: Ebu'l-A'la el-Afîfî, Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-Arabîyye, [t.y.].
- İmâm-ı Rabbânî, Ahmed Faruk Serhendî. *Mektûbât*. İstanbul: Fazilet Neşriyat, [t.y.].
- İmâm-ı Rabbânî. *Mektûbat-ı İmâm-ı Rabbânî*. çev. Kasım Yayla. İstanbul: Merve Yayınları, 1999.
- İsfahânî, Ragıb. *Muhadaratu'l-Udeba ve muhaveretu's-şuara ve'l-bulega*. tahkik: Ömer et-Tabba. 1. bsk., Beyrut: Şirketu Dar'ıl-Erkam b. Ebi'l-Erkem lit-Tabaati ve'n-Neşri ve't-Tevzi, 1999/1420.
- Kaplan, Yaşar. “Êzidi ve Müslüman Kürtlerin Ortak Geçmişi”. *Kürd Araştırmaları Dergisi* Mart-Mayıs/ 3 (2020), 75-76.
- Kaplan, Yaşar. *Günümüz Yezidiliği*, İstanbul: Nûbihar Yayınları, 2013.
- Kara, Mustafa. “Hazreti Peygamber'in Tasavvufi Düşüncedeki Yeri”. *Diyanet İlmi Dergi [Diyanet Dergisi]* XXV/4 (1989), 221-237.
- Kara, Mustafa. “Tasavvufi Hayat ve Düşünceyi Tenkit (İsmail Hakkı Bursevî Örneği)”. *Bursa'da Düünden Bugüne Tasavvuf Kültürü*, 195-203. Bursa Kültür Sanat ve Turizm Vakfı Yayınları, 2003.
- Karaalp, Cahit. “Hz. Âdem'in Yaratılışı, İnsanlığın Çoğalması ve Diğer Yaratılış Meselelerinin Kur'an Açısından Değerlendirilmesi”. *Dergia-bant: Abant İzzet Baysal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* IX/1 (2021), 27-63.

- Karadaş, Çağfer. “İsmail Hakkı Bursevî’nin İtikadi Görüşleri”. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/8 (1999), 265-276.
- Karan, Cuma. *Diyâr-ı Bekr Bölgesinde Toplum ve Ekonomi (İslam Fethinden Hamdânîler’e Kadar/639-905)*. Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara, 2019.
- Karan, Cuma. “Hz. Ömer Döneminde (13-23/634-644) Anadolu Fetihlerine Giden Yolda el-Cezire Futuhâtı”. *Uluslararası Hz. Ömer Sempozyumu*, (Sivas, 2018), 1/501-514.
- Karan, Cuma. “Hz. Peygamber Dönemindeki Seriyyelere Psikososyotarih (PST) Açısından Bir Bakış”. *Bayburt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 13, (2021), 23-47.
- Karan, Cuma. “İslâm Tarihinde Beraber Yaşama Kültürü ve Yansımaları”. *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 45, (2021), 17-35.
- Karan, Cuma. *Diyâr-ı Bekr ve Müslümanlarca Fethi*. İstanbul: Ensar Yayınları, 2014.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed. *el-Câmi’ li-Ahikâmi’l-Kur’ân*. thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Turkî, 1. Baskı, Beyrut: Muessesetu’r-ri-sale, 2006/1427.
- Kızıl, Hayreddin. “Kürtler”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. EK-2/128 (gözden geçirilmiş 3. basım). Ankara: TDV Yayınları, 2019.
- Kızıl, Hayreddin. “Kürtlerin İslâm Öncesi İnançları”. *Kürtler (Toplum Din) -II*, Edit. A. Demircan, C. Abuzer, M. Bozan, 1. Bsk., (İstanbul: Nida Yayıncılık, 2015), 185-207.
- Korkmaz, Engin. *1914-1924 Yılları Arasında Hakkâri’deki Nasturi Olayları Sosyo-Politik bir Analiz*. Van: Peywend Yayınları, 2021.
- Koçaş, M. Sadi. *Tarihsel İnceleme Kürtlerin Kökeni ve Güneydoğu Anadolu Gerçeği Türk-Kürt İlişkilerinin Öyküsü*. İstanbul: Kastaş A.Ş. Yayınları, 1990.
- Köse, Saffet. “Cinlerle Evlilik Konusunda Hanefî Fakihî Hamid el-İmâdî’nin Teka’ku’uş’-Şenn fî nikâhî’l-cinn Adlı Eseri”. *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 15 (2010), 453-464.
- Kuhkişaf, Nahid – Husmend, İhsan. *İran: Ulusal Kimlik İnşası*. editör: Hamid Ahmedi. çev. Hakkı Uygur. 2. bsk., İstanbul: Küre Yayınları, 2020.
- Kuleynî er-Razî, Ebû Ca’fer Muhammed. *el-Furu’ mine’l-Kafl*. nşr. Ali Ekber el-Gaffârî, Tahran: Daru’l-Kutub’il-İslamiyye, 1378.
- Lazarev, M.S.- Ş.X. Mihoyan- A.İ. Vasilyeva- M.A. Gasratyan- O.İ. Jigalina. *Kürdistan Tarihi*. çev. İbrahim Kale. editörler: M.S. Lazarev. Ş.X. Mihoyan. 5. Bsk., İstanbul: Avesta Yayınları, 2015.
- Makdisi, Hasan b. Ebi Bekr. *Ğâyetu’l-Merâm fî Şerhi Bahri’l-Kelâm*. tahkik: Abdullah Muhammed Abdullah İsmail.- Muhammed es-Seyyid Ahmed Şehate. 1. Bsk., Kahire: el-Mektebetu’l-Ezheriyye li’tüTuras- el-Ceziyretu li’n-Neşri ve’t-tevzi, 2012/1432.
- Mâverîdî, Ebu’l-Hasen Alî el-Basrî. *en-Nuket ve’l-’uyûn*. thk. es-Seyyid b. Abdülmaksûd, Beyrut: Dâru’l-kutubi’l-ilmiyye, ty.
- Merdin, Saadetin. *Cinler Bağlamında Teolojinin Mitolojiden Arındırılması*. Ankara Okulu Yayınları, 2020.
- Mereî, Ferset. “Şiiler ve Beklenen Mehdi ile Kürtlerin Tehdidi”. *el-Bayan Dergisi Şubat/ 307*, Riyad, 2013/1434. <https://www.albayan.co.uk/MGZarticle2.aspx?ID=2498>
- Mes’ûdî, Ebû’l-Hasan Ali b. Hüseyin. *Murûcu’z-Zeheb ve Me’âdinu’l-Cevher*. thk. Kemal Hasan Mer’a, 1. bsk., Beyrut: el-Mektebetu’l-Asriyye, 2005/1425.
- Mesudî. *Murûc ez-Zeheb/ Altın Bozkırlar*. çev. D. Ahsen Batur. İstanbul: Selenge Yayınları, 2004.
- Minorsky, Vladimir. “Kürtler”. *İslam Ansiklopedisi*. 6/1089-1114. İstanbul: MEB Yayınları, 1997.
- Minorsky, V., Th. Bois, D.N. Mc Kenzie. *Kürtler ve Kürdistan*. 2. Bsk., çev. Kamuran Fıratlı. İstanbul: Doz Yayınları, 2004.
- Mîrzadeyî, Ako Mihemed. *Eski Kürt Tarihi*. çev. Mehmet Öncü. Van: Sitav Yayınları, 2020.
- Mütercim Âsım Efendi. *Burhân-ı Katt*. haz. Mürsel Öztürk- Derya Örs, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2000.
- Mütercim Âsım Efendi. *Kâmûsu’l-Muhît Tercümesi* (el-Okyânûsu’l-Basît fî Tercemeti’l-Kâmûsi’l-Muhît). Haz. Mustafa Koç- Eyyüp Tanrıverdi, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2013.
- Naim, Ahmet- Miras, Kamil. *Sahih-i Buhari Muhtasarı Tecrid-i Sarih Tercemesi ve Şerhi*. 5. bsk., Ankara: DİBY, 1983.
- Namlı, Ali. “İsmâil Hakkı Bursevî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 23/102-106. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Namlı, Ali. “Rûhu’l-Beyân”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/211-213. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Namlı, Ali. “İsmâil Hakkı Bursevî’nin Rûhu’l-Beyân fî Tefsîri’l-Kur’ân Adlı Tefsîri”. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* IX/18 (2011), 365-385.
- Narozi, Emîn. *El-Kamil fî t-Tarîx Kurd di Tarîxa Ibn el-Esîr de* (İbn el-Esîr). İstanbul: Avesta Yayınları, 2018.
- Nesefî, Ebu’l-Muin. *Bahru’l-kelâm*. tahkik: Muhammed es-Seyyid el-Bersiyî, 1. Bsk., Amman: Daru’l-Feth, 2014/1435.
- Nikitin, Basîlî (Basil/Bazil Nikitine). *el-Kurd: Dirase Sosyolocıyye ve Tarihiyye*. Çevirip notlandıran: Nuri Talabani, 3. Bsk., Erbil: Daru Aras li-Tabaa ve’n-Neşr, 2003.
- Nikitin, Bazıl. *Kürtler: Sosyolojik ve Tarihî İnceleme*. çev. H. D.- A. S. İstanbul: Özgürlük Yolu Yayınları, I: 1976, II: 1978.
- Nuri Paşa, İhsan. *Kürtlerin Kökeni*. çev. M. Tayfun. İstanbul: Doz Yayınları, 1977.

- Othman, Abdulbari Aziz. “el-Kurd we’l-Mezhebu’s-Şafî’î”. *Kurdiyat* (Yayıncı: Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi) 3 (Van, 2021), 157-171.
- Öz, Mustafa. “İbn Bâbeveyh, Şeyh Sadûk”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19/345-348. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Öz, Mustafa. “Küleynî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26/538-539. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Özcoşar, İbrahim. “Kürtler”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. EK-2/118-121 (gözden geçirilmiş 3. basım). Ankara: TDV Yayınları, 2019. (Bu bölüm en son 21.09.2020 tarihinde güncellenmiştir.)
- Özdaş, Haşim. “Tefsir Kaynakları Işığında Hz. İbrâhîm’in Ateşe Atıldığı Yer”. *Uluslararası Hz. İbrahim (a.s.) ve Nübüvvet Sempozyumu Tebliğler Kitabı- II*, 1. Bsk. 474-491. İstanbul: Nida Yayıncılık: 2019.
- Özgüdenli, Osman Gazi. “Şeref Han”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38/548-550. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Râzî, Fahreddin. *Mefâtîhu’l-Ğayb*. 1. Baskı, Beyrut: Dâru’l-fikir, 1981/1401.
- Sâmî, Şemseddin. *Kâmûsu’l-a’lâm*. İstanbul: Mehren Matbaası, 1314/1896.
- Salah, Muhammed. “Mevduat es-Serd fi Menâmât el-Vehrânî kiraaten Vasfiyyeten”. *Mecelletu İşkalat fi’l-luğat ve’l-Edeb*, el-Waşıriyyesi Üniversitesi Merkezi- Tissemsilt/ Cezair, 9/5, (2020), 469-487.
- Sarı, Necmi. “İsmâil Hakkı Bursevî’nin Şerhu Nuhbeti’l-fiker Adlı Eserinde Ali el-Kârî’ye Karşı Takındığı Olumsuz Tavrın Muhtemel Sebepleri Üzerine Bir Değerlendirme”. *Dergiabant: Abant İzzet Baysal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/1 (2021), 1-26.
- Selim, Saadly. “Teşekkullatı’s-Serdî’s-Sahır ve Mekasiduhu fi “el-Menâmî’l-Kebîr” li Rukneddin el-Vehrânî (İronik Anlatı Biçimleri ve Amaçları Açısından Rukneddin el-Vehrânî’nin “Büyük Rüyası”)”. *Cezayir Demokratik Halk Cumhuriyeti Yüksek Öğrenim ve Bilimsel Araştırma Bakanlığı Mouloud Mammeri Üniversitesi Tizi-Ouzou Sanat ve Beşerî Bilimler Fakültesi Arap Dili ve Edebiyatı Bölümü, Yüksek Lisans Tezi*, 2012.
- Seyda, Muhsin. “Lumhe an Terihi’l-Kurd fi Biladi’s-Şam”. *el-Hivar* 14/57 (Suriye/Kamışlı, 2007), 27-36. (Suriye/ Kamışlı’da üç ayda bir yayınlanan Kürt diyalogu meseleleriyle ilgilenen ve Kürt-Arap diyalogunu canlandırmayı amaçlayan ücretsiz bir kültür dergisi) <http://www.yek-dem.com/IMAGES/Hiwar-57.pdf>
- Sofuoğlu, M. Cemal. “el-Kâfi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24/148. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Silmî, İbrahim b. Atiyatu’llah. “Ulemau’l-Ekrad ve devruhumu’l-ilmi fi’l-Hicaz ebane’l-karnî’s-sanî ve’s-salis aşer lil-hicre- es-samin aşer el-miladi et-tasi’ aşer el-miladi (Hicri İkinci ve On Üçüncü Asırlarda Kürt Alimleri ve Hicaz’daki Bilimsel Roller - Miladi on sekiz - miladi on dokuz”. *Mesaliku’d-dirasati’s-şeriyeye ve’l-luğaviyye ve’l-insaniyye*, Suudi Arabistan: Daru’l-Manzume, 5/ayn, (2019), 87-130.
- Sular, Mehmet Emin. “Zerdüştilik ve Yazidilik Bağlamında Kürtlerin İnançlarının Kökeni Problemi”. *e-Şarkiyat Dergisi* XII/29 (2020), 1458-1475.
- Şibli, Bedreddin. *Akamu’l-mercan fi ahkâmî’l-can*. haz. Ahmed Abdüsselam, Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, ty.
- Tabatabaî, Seyyid Ali. *Riyadu’l-mesail fi beyânî’l-ahkâm bi’d-delail*. Kum: en-Neşru’l-İslami et-Tabia li Cemaati’l-Müderisin, 1992/1412.
- Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr. *Tarihu’l-umem ve’l-mülûk Tarihu’t-Taberî*. haz. Ebu Suhayb el-Keremî. Amman: Beytu’l-Efkâr ed-Devliyye, international IDEAS Home el-mutemer li’t-tevzi, 2009.
- Tacuddin, Ahmed. *el-Ekrad Tarihu Şa’b ve Kadiyyetu Vatan*. 1. Bsk., Kahire: ed-Daru’s-Sekafiyye li’n-Neşr, 2001/1421.
- Tekin, Özkan. *Allah’ın Varlığının Delilleri -Yeni İlm-i Kelâmda İsbât-ı Vâcib-*. Ankara: Fecr Yayınları, 2020.
- Topal, Ahmet. “İsmail Hakkı Bursevî’nin Şerh-i Kelâm-ı Şeyh Sadî Adlı Risalesi”. *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* ÖS-III (2016), 193-215.
- Turan, Maşallah. “İlk İnsan ve İlk Peygamberin Yaratılış Serüveni”. 2. *Uluslararası Mardin Artuklu Bilimsel Araştırmalar Kongresi Sosyal ve Beşerî Bilimler Tam Metin Kitabı* 542-561. Mardin 2019.
- Tûsî, Ebû Ca’fer Muhammed. *en-Nihaye fi mücerredî’l-fikh ve’l-fetava*. 2. bsk., Beyrut: Dâru’l-Kitâbi’l-Arabi, 1980/1400.
- Uludağ, Süleyman. “Adî B. Müsâfir”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/381. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Üzüm, İlyas. “Kütüb-i Erbaa”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 27/4-6. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Vali, Abbas. *Kürt Tarihi Kimliği ve Siyaseti Kuramsal Bir Yaklaşım*. çev. İbrahim Bingöl. İstanbul: Avesta Yayınları, 2013.
- Vehrânî, Rukneddin Muhammed İbn Muhriz. *Menâmâtü’l-Vehrânî ve makâmâtuhu ve resâiluhu*. thk. İbrâhîm Şa’lan- Muhammed Nağş, Köln/Almanya: Menşuratu’l-Cemel, 1998. (Ayrıcı: Tıpkı Basım: Kahire: Dâru’l-Kitâbi’l-Arabi, 1968). Bkz. النص الكامل لمنام الوهراني <https://alantologia.com/page/19842/> (20.08.2022)
- Yağcıoğlu, Songül Aydın. “İsmail Hakkı Bursevî’nin Dil ve Türkçe ile İlgili Görüşleri”. *Uluslararası Türk Kültürü ve Medeniyeti Kongresi 5-7 Eylül (TÜRKKÜM)*. 123-130. Balıkesir 2018.
- Yalçın, Enver. - İlhan Kaya. Gülşah Savaş Çakmakçı. “Osmanlı Dönemi Kürt Basın Tarihi”, (İstanbul: Uluslararası Kültürel Araştırmalar Merkezi (UKAM) Yayınları, 2015), 8-38.
- Yavuz, Yusuf Şevki, Karadaş, Cağfer. “İsmâil Hakkı Bursevî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 23/108-110. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Yıldız, Sakıb. “Atpazarî Osman Fazlı”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 4/83-85. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.

Yurtsever, Murat. “İsmâil Hakkı Bursevî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 23/107-108. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.

Zebîdî, Ebu'l-Feyz Muhammed Murtazâ. *Tâcu'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs*. thk. Abdussettar Ahmed Ferrac, Kuveyt: Vizaretu'l-İ'lam, 1971/1391.

Zeki Beg, Muhammet Emin. *Kürtler ve Kürdistan Tarihi: Tarihin Eski Devirlerinden Günümüze*. çev. Vahdettin İnce vd. 13. Bsk., İstanbul: Nûbihâr Yayınları, 2021.

Zemahşerî. *el-Keşşâf/ Keşşâf Tefsiri*. çev. Ömer Çelik, Edit. Murat Sülün. 1. Bsk., İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2018.

EXTENDED ABSTRACT

We do not know how similar attitudes are in other countries, but what the dictionary of the Turkish Language Association (TDK) describes as “a community living in Asia Minor and a person from this community”. Turkish Diyanet Foundation Center for Islamic Studies Encyclopedia of Islam (DIA) did not see / did not cover the Kurds in 2002 when the letter K was printed, but later mentioned in the ANNEX-2 published in 2016, and frequently updated some parts of it. It is a second nation (After Arabs) that accepted Islam in 17/639, during the reign of Omer’s commander İyaz b Ğanm (d.20/641). After they accepted Islam, they surrendered to him wholeheartedly and sincerely, and continued their existence in harmony and cooperation with the other races that made up the Ummah, away from anger and hostility.

Kurds, like all other races, are an element of the human population. Yet, it is stated in some folkloric and also religious works with a predominant mythical aspect that they are the visible generation of the jinn. According to this legend, when Prophet Solomon went to the conquest of India, he took eighty concubines and placed them on an island. The demons that came out of the sea raped them, and forty of these concubines became pregnant and gave birth to forty sons. When their generations multiplied, they corrupted the earth and began to usurp and plunder. When they complained about this situation to Prophet Solomon, he said “pull them to the mountains”. This is why they are called Kurds. In other words, the name Kurd means those who were exiled to the mountains.

Even though this is the way the Kurds are, some people belonging to other tribes whom they embrace, share life with, and build the future together, declare them out of society and for this purpose, the power that seems to be political and heroic by exploiting various rumors or by exploiting such rumors. tried to reach their goals. These people, who have infiltrated the Shiite or Sunni sects and sects, are generally the people who led the circles in which they had a say in the guise of humility. Undoubtedly, it would not be right to judge any tribe, sect and sect, whether Shiite or Sunni, because of the problematic attitudes and thoughts of some of its members, and it is necessary to accept that there can be good or bad members from every tribe, sect and sect. However, it is necessary to see the issue from this perspective, as those who exhibit this licentious attitude have become prominent with their Shiism, Sunnism or Sufism before their tribe and tribalism. As a matter of fact, it is known that the issue is discussed over these proportions in various media.

According to al-Furu’ Mine’l-Kafi by al-Kuleyni (d.329/940); Murucu’z-Zeheb of al-Mes’udi (d.345/956); Sheikh Saduk’s (d.381/991) Kitabu Men La Yahduru’l-Fakih; Ragib al-Isfahani’s (d.502-1108) Muhadaratu’l-Udeba and Muhaveretu’s-Şuara ve’l-Buleğa and Ruh’l-Beyân fi Tefsiri’l Kur’an of İsmail Hakkı Bursevî (ö.1137/1725) and some other claims in many sources, both Sunni and Shiite, the people who put forward the idea of the Prophet Abraham being burned in the fire were of Kurdish origin. Since they are descendants of the jinn that appear in the middle, girls cannot be taken from them either (for marriage).

This legend, which has been transferred from generation to generation for centuries as if it were, unfortunately, has not only been included in folkloric works, but has also been transferred in works of religious nature, and therefore it is a belief like the followers of Shiite Kuleynî, as well as Sunni and Sûfî Bursevî. It could also cause feelings of hatred that peaked in. So much so that, according to the sworn statement of this last person, Kurds are not Muslims and it is necessary not to befriend even the most righteous of them. Unfortunately, this belief and hatred did not stop here as well, and it became a strong folkloric theme within the framework of folklore as a form of culture and approach in some places where people of various races live next to the Kurds.

Based on the alleged claims and the actual situation arising from these claims, the subject firstly comes into the field of the science of kalam, as creation and then as affiliation. As human beings, the Kurds are also descendants of Adam. When we look at it within the framework of the basic parameters of both Sunnism and Shiism, it should be accepted as such in terms of them. Therefore, the acceptance of these heretical evaluations of the aforementioned individuals, who are in the office of representing these schools, about the Kurds is not only impossible in terms of the kalam system, but also not humanly acceptable. Of course,

there is no need to be against the schools in question, especially regarding the subject in question. Because these schools and their annexed sub-units are not identical with Islam itself, but are sects composed of human interpretations and evaluations developed by the periodic representatives of certain circles in the process. Sectarian views bind only their representatives. For this reason, Kurds, who have been subjected to stigma and exclusion through such folkloric salvos of mythological nature, do not need to swell up the feelings of anger that is often seen in other races living in the Islamic basin and make a literature of heroism. It would not be fair to turn it into criticism.